

HOUDEN VAN DIEREN

ISBN 978-90-78323-17-4

NUR 740

© 2012 Guido de Brès-Stichting, Gouda

www.wi.sgp.nl

Omslag: Sprékend, Nieuwerkerk aan den IJssel

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij digitaal, elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, digital, electronic, photocopying, recording, or otherwise, without the prior written permission of the publisher.

Houden van dieren

Samen werken aan een verantwoorde veehouderij

Ir. J. Maljaars e.a.

maart 2012

Commentaar nr. 43

GUIDO DE BRÈS-STICHTING [WI-SGP] – GOUDA

Inhoud

Woord vooraf	7
Inleiding	9
1. Visies op dierenwelzijn	12
1.1 Consument en burger.....	12
1.2 Veehouder	15
1.3 Dierwetenschap.....	16
1.4 Dierenrechtenbeweging.....	18
2. Ontwikkelingen veehouderij	23
2.1 Schaalvergroting en efficiëntie	23
2.2 Economische situatie	25
2.3 Rundveehouderij.....	27
2.4 Varkenshouderij.....	30
2.5 Pluimveehouderij	34
2.5.1 Leghennen	34
2.5.2 Vleeskuikens en kalkoenen.....	37
2.6 Nertsen	39
2.7 Paarden, schapen, geiten en konijnen	41
2.8 Transport en slacht	42
2.9 Uitleiding.....	44
3. Overheidsbeleid	47
3.1 Nota Dierenwelzijn	47
3.2 Wetgeving over dierenwelzijn	50
3.3 Verbod pelsdierhouderij	51
3.4 Kennis- en innovatiebeleid	53
3.5 Dierrechten en melkquota	54
3.6 Provincies en megastallen	55
3.7 Europees beleid.....	56
3.8 Wereldhandelsorganisatie.....	58
4. Bijbelse richtlijnen	60
4.1 Bijbelse context en cultuur	60
4.2 Waarde en plaats van het dier in de Bijbel.....	61

4.3 Theologische lijnen	64
4.3.1 Schepping	64
4.3.2 Zondeval	66
4.3.3 Christus' komst en de herschepping.....	68
4.3.4 Leven in de tussentijd	69
4.4 Toepassing voor de praktijk.....	70
4.4.1 Rentmeesterschap	72
4.4.2 Hedendaags cultuurfront	74
4.4.3 Intrinsieke waarde	74
4.4.4 Omgang met dieren	76
4.5 Uitleiding.....	79
5. Confrontatie	80
5.1 Toetsing van praktijk aan richtlijnen.....	80
5.1.1 Respect voor het leven	80
5.1.2 Voorkomen van onnodig lijden	82
5.1.3 Ruimte om te leven	83
5.2 Dilemma's en aanknopingspunten	84
5.2.1 Wat is dierenwelzijn?.....	84
5.2.2 Noodzaak systeemverandering	84
5.2.3 Schaalvergroting	86
5.2.4 Biologische veehouderij	88
5.2.5 Speelveld veehouder	89
5.2.6 Frictie in beleid.....	92
5.3 Verantwoordelijkheden	93
5.3.1 Rentmeesterschap: persoonlijke opdracht.....	93
5.3.2 Veehouder: eerstverantwoordelijk	94
5.3.3 Consumenten en supermarktketens	96
5.3.4 Overheid	97
6. Samen werken aan een verantwoorde veehouderij.....	101
7. Grondrechtvraagstukken.....	110
7.1 Dierenrechten in de Grondwet	110
7.2 Ritueel slachten	112
Samenvatting.....	115
Gebruikte literatuur	120

Woord vooraf

Dieren zijn geen mensen, maar zeker ook geen dingen. Ze bestaan in een haast oneindige veelheid aan soorten en varianten. Luisterrijk en indrukwekkend.

Sinds overlang oefenen dieren een mysterieuze aantrekkingskracht op mensen uit. In verschillende, vooral oude, culturen werden en worden dieren zelfs als goden vereerd. In het licht van de Bijbel is dat te veel eer. Maar evenzeer is het moreel onjuist om dieren als gebruiksvoorwerpen te behandelen. Laat staan deze medeschepsels te mishandelen. Mens en dier zijn immers beiden op de zesde dag door het Woord van God gecreëerd. Op gezag van de Heilige Schrift zullen christenen daarom dieren erkennen als 'levende zielen'. Hoe moeizaam blijkt het, niet het minst voor de moderne mens, om dieren recht te doen, om maat te houden en niet door te slaan naar de uitersten van verachting of van verering van dieren.

De toegenomen aandacht voor het welbevinden van dieren, in het bijzonder wanneer deze door mensen worden gehouden, vormt voor het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP aanleiding voor deze publicatie. Deze studie beoogt een actuele, op de Bijbel gebaseerde visie op een verantwoord beleid ten aanzien van de veehouderij. We hopen hiermee niet alleen politici en beleidsmakers van dienst te zijn, maar ook veehouders, veehandelaren, kleine middenstanders, supermarkteigenaren en niet te vergeten: de consument. Het gaat erom dat ieder mens zijn verantwoordelijkheid voor een goede verzorging en behandeling van dieren verstaat en daarnaar handelt. Het spreekt vanzelf dat voor de een die verantwoordelijkheid verder reikt dan voor de ander. De ondertitel van 'Houden van dieren' benadrukt dat een goede samenwerking van alle betrokkenen geboden is om vorm te geven aan een verantwoorde veehouderij. De inzichten, Bijbelse richtlijnen en aanbevelingen in deze publicatie vormen daarvoor een zinvolle handreiking.

Een bijzonder woord van dank gaat uit naar ir. J. Maljaars, beleidsmedewerker Landbouw en Voedselveiligheid van de SGP-fractie in de Tweede Kamer. Hij heeft het meeste spur-, denk- en schrijfwerk voor dit commentaar verricht. Verder zijn we ds. J.A.C. Olie, hervormd predikant te Genemuiden, erkentelijk voor het schrijven van het vierde hoofdstuk. Drs. J.W. van Berkum, wetenschappelijk medewerker van de Guido de Brès-Stichting schreef hoofdstuk 7 en heeft de eindredactie van deze bundel verzorgd, waarvoor veel dank. Diverse personen uit de achterban van de SGP worden bedankt voor hun adviezen die ze hebben gegeven tijdens het onderzoeksproject voor deze studie. We noemen onder anderen drs. M. Bossers, dr. ir. J.T.P. van Dam, ing. B. Engberts, ir. I. Vermeij en C. Vroegindewij. Graag bedanken we ten slotte de heer R. Mulder voor het rechtzetten van taal en tekens.

Met deze publicatie hoopt het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP dat veel lezers zich meer bewust worden van de noodzaak om al het menselijk handelen te toetsen aan de goede geboden en ethische richtlijnen die de Heere van alle leven ons ten goede heeft gegeven.

Drs. J.A. Schippers, *directeur Guido de Brès-Stichting*

Inleiding

De aandacht voor dieren is in onze maatschappij de afgelopen jaren sterk toegenomen. Nederland kent sinds enkele jaren zelfs een Partij voor de Dieren. In het bijzonder deze partij probeert alles met betrekking tot dierenwelzijn op de politieke agenda te krijgen. Ook de Partij voor de Vrijheid doet van zich spreken: door haar inzet zijn inmiddels zogeheten *animal cops* actief. Deze dierenpolitie is bedoeld om mishandeling en verwaarlozing van dieren aan te pakken.

Enkele politieke partijen profileren zich nadrukkelijk op het thema dierenwelzijn. De pijlen richten zich vooral op de veehouderij. Het thema lijkt door hen te worden gekaapt. Het thema is echter ook door de SGP altijd belangrijk gevonden. Niet alleen de mens, maar ook het dier is immers door God geschapen. De mens heeft de opdracht en verantwoordelijkheid goed voor het door God geschapen leven te zorgen.

De achterban van de SGP telt veel veehouders. De inzet van de SGP ten aanzien van dierenwelzijn in de veehouderij wordt regelmatig ter discussie gesteld, zowel binnen als buiten de partij. In de politieke debatten van de achterliggende periode kreeg de SGP diverse malen het verwijt van bijvoorbeeld de Partij voor de Dieren dat christenen tekortschieten in de zorg voor dieren. Marianne Thieme, fractievoorzitter van deze partij in de Tweede Kamer, verwijt de SGP een afwijken van het rentmeesterschap in Bijbelse zin, omdat de SGP de belangen van de mens ver zou verheffen boven die van het dier. Ook de 'Biblebelt' moet het ontgelden: 'Het is juist in de Biblebelt waar de ergste uitwassen gedijen op het gebied van bio-industrie, zoals kalvermesterijen, legbatterijstallen en nertsenfokkerijen. Ze verschaffen christenen ten onrechte een slechte naam waar het gaat om het beheren van de aarde, in het bijzonder met het oog op de belangen van de dieren.' Dat zet het thema veehouderij en rentmeesterschap op scherp.

Voor het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP is de toenemende politieke actualiteit van dierenwelzijn aanleiding om een publicatie het licht te doen zien. Tijdens politieke debatten heeft de SGP haar standpunt altijd helder verwoord. Maar nu er steeds meer aandacht komt voor dit onderwerp, is het wenselijk dat er een studie verschijnt waarin een Bijbels gefundeerde standpuntbepaling wordt geboden.

In deze studie staat centraal wat de Bijbel zegt over de plaats van het dier in de schepping en over de omgang van de mens met dieren. De huidige veehouderijpraktijk wordt naast de Bijbelse richtlijnen gelegd. Tevens wordt geschetst hoe veehouderij, maatschappij en overheid samen moeten werken aan een verantwoorde veehouderij en worden beleidsaanbevelingen gedaan. Deze studie beoogt allen die in dit thema geïnteresseerd zijn te bereiken. In het bijzonder biedt het een verantwoording van het staatkundig-gereformeerde denken over de omgang met dieren.

In dit commentaar staat de veehouderij centraal. Ook daarbuiten verdient dierenwelzijn de aandacht, bijvoorbeeld als het gaat om gezelschapsdieren, circusdieren of de jacht. De focus ligt in deze publicatie op de veehouderij vanwege de politieke en maatschappelijke gevoeligheid en het economische krachtenveld dat in de discussie over dierenwelzijn in deze sector een belangrijke rol speelt.

De opbouw van dit commentaar is als volgt. In hoofdstuk 1 worden uiteenlopende standpunten en visies in de discussie over veehouderij en dierenwelzijn beschreven. Hoofdstuk 2 brengt in kaart welke ontwikkelingen zich in de veehouderij voordoen en hoe het met het dierenwelzijn in de verschillende sectoren is gesteld. Het overheidsbeleid met betrekking tot dierenwelzijn komt aan de orde in hoofdstuk 3. In hoofdstuk 4 wordt beschreven wat de Bijbel zegt over veehouderij en dierenwelzijn. Op basis van deze gegevens wordt een toetsingskader opgesteld. Dit toetsingskader wordt in hoofdstuk 5 geconfronteerd met onder meer de huidige veehouderijpraktijk. In

hoofdstuk 6 wordt beschreven welke maatregelen nodig zijn voor een verantwoorde veehouderij. Daarna komen in hoofdstuk 7 twee grondrechtelijke vraagstukken aan de orde. Aan het eind van de publicatie worden de belangrijkste punten samengevat.

1. Visies op dierenwelzijn

In de maatschappelijke discussie over dierenwelzijn en de veehouderij komen we uiteenlopende visies tegen. Iedere visie is gekleurd. Gekleurd door belangen, overtuigingen en omstandigheden. Een dierenrechtenactivist heeft over het algemeen een meer gewortelde en consequente visie op dierenwelzijn dan de gemiddelde burger. Voor de veehouder zal een rendabele bedrijfsvoering een belangrijke rol spelen bij de bepaling van zijn visie. Voor veel consumenten zal de prijs van de producten van invloed zijn op de keuzes die zij maken. De kleuring van deze visies is van belang voor het verstaan van de maatschappelijke discussie en het vinden van een evenwichtige en constructieve politieke visie. In dit hoofdstuk wordt daarom een schets gegeven van de invalshoeken vanwaaruit consumenten, burgers, veehouders, dierwetenschap en dierenrechtenbeweging het onderwerp dierenwelzijn benaderen.

1.1 Consument en burger¹

Veehouders pareren kritiek op het matige dierenwelzijnsniveau regelmatig door te wijzen naar de hypocriete burger. Het merendeel van de burgers wil een beter dierenwelzijn, maar zou als consument niet bereid zijn daarvoor te betalen. Het verwijt van ambivalentie is niet uit de lucht gegrepen, maar gaat wel te kort door de bocht.

Ieder mens is zowel burger als consument. De context bepaalt hoe keuzes uitvallen. Het onderscheid tussen burger en consument bestaat in werkelijkheid niet, maar dient om afwegingen en gedrag van mensen te doorgronden. Het doet geen recht aan de werkelijkheid als dit onderscheid gebruikt wordt om de consument van opportunisme te beschuldigen en de burger van schijnheiligheid als rechtvaardiging voor 'niets doen'. Veel mensen hebben weinig kennis van

---

¹ Bij het schrijven van deze paragraaf is met name gebruikgemaakt van uitgebreid onderzoek van het Rathenau Instituut (2001/2003) naar burgeroordelen over de veehouderij.

en ervaring met de veehouderij. Deze komen vooral van toevallige confrontaties met de veehouderij of de media. Denk hierbij aan de beelden van bijvoorbeeld de MKZ-crisis of de mediacampagnes van dierenbeschermingsorganisaties.

De meeste burgers en consumenten kijken anders naar dierenwelzijn dan veehouders of wetenschappers. Zij vergelijken de situatie van dieren doorgaans met die zoals ze in de natuur leven. Ook verplaatsten zij zich vaak in het dier en gaan op hun gevoel af. Diervriendelijkheid is voor hen een ongedefinieerd begrip. Ze denken in termen van leefomgeving en gezondheid. Bij leefomgeving gaat het om bewegingsvrijheid en gelegenheid voor natuurlijk gedrag: koeien in de wei, scharrelende kippen en wroetende varkens in de modder. Veel burgers gaan uit van de huidige situatie. Ze vinden het erg als koeien steeds vaker binnen moeten staan. Voor varkens en kippen vinden ze dit minder erg, omdat het nu ook al zo is. Burgers leggen een verband tussen dierenwelzijn en voedselveiligheid: 'Als een boer goed voor zijn vee zorgt, zal het product ook veilig zijn'.

In de ogen van veel burgers heeft de veehouderij een industrieel karakter: de bio-industrie. Dat roept negatieve associaties op. De bezorgdheid over het dierenwelzijnsniveau in de veehouderij groeit. Dit is over het algemeen nog een passieve zorg. Het weegt bij de gemiddelde burger nog niet zwaar.

Het is opvallend dat de meeste mensen vinden dat de veehouders geen blaam treft. Ze hebben begrip voor de moeilijke situatie waarin de veehouders verkeren en de belangentegenstellingen (welzijn versus inkomen) waarmee ze te maken hebben. De meesten denken dat veehouders dagelijks contact hebben met hun dieren, dierenliefhebbers zijn en hun dieren een prettig leven geven. Een meerderheid constateert wel dat het bedrijfsbelang keuzes vergt die in strijd zijn met het belang van het dier. Een punt van kritiek is dat veehouders, als gevolg van toenemende intensivering, hun dieren te veel zien als

productiemiddel. De schuld daarvan schrijven ze eerder toe aan de overheid dan aan de veehouders.

De meeste burgers leggen de verantwoordelijkheid voor verbetering van het dierenwelzijn bij veehouders en overheid. Met name de laatste zou maatregelen moeten nemen. De hand gaat ook in eigen boezem: consumenten zijn medeschuldig. Ze zien een collectieve mentaliteitsverandering als een deel van de oplossing. Dan moet wel de band met de veehouderij worden versterkt. Consumenten vervreemden nu te veel van de voedselproductie. Ook vinden veel mensen het geen probleem als hogere kosten voor beter dierenwelzijn en milieu in de prijs van het vlees worden doorberekend.

Velen zijn echter niet bereid zelf stappen te zetten en andere keuzes te maken. Hoewel een groot deel van de consumenten ambivalente gevoelens ervaart bij het kopen en eten van vlees, prevaleren belangen als gemak en goedkoop vlees. Ook is er sprake van wantrouwen richting de voedselindustrie met haar mooie praatjes. Alleen het label 'weidemelk' op een melkpak is niet overtuigend genoeg, als tegelijkertijd de industriële productiewijze en de lage prijs ervan afstralen. Naast de voorkeur voor koeien in de wei moeten ook dierenwelzijn, eerlijke prijzen voor de boer, productkwaliteit en aandacht voor natuur en landschap naar voren komen. Streekproducten doen het daarom beter.

Veel consumenten wijzen op hun machteloosheid. Er zal weinig veranderen als men als individu een hogere prijs betaalt voor een dier-vriendelijker product. Men zit wel met de hogere uitgaven. Een bekend dilemma. De beschuldigende vinger wijst dan al snel naar de veehouder, en vooral naar de supermarkt en de overheid. Een begrijpelijke reactie, maar kan een consument die echt wil, echt niets doen?

Ook geldt: 'Wat niet weet, wat niet deert'. Hoewel burgers en consumenten zich zorgen maken over het dierenwelzijn in de veehouderij,

gaan ze niet op zoek naar informatie. Dat houden ze graag zo om ambivalente gevoelens te neutraliseren.

Burgers en consumenten worden overstelpt met duurzame producten en ideële doelen. Consumenten kiezen dan voor een paar goede producten en vinden daarmee dat ze aan hun maatschappelijke plicht hebben voldaan. Bepaalde levensmiddelen kunnen dan snel buiten de boot vallen, omdat de band met de landbouw of de veeteelt steeds meer verdwijnt.

1.2 Veehouder

Veehouders hanteren vaak een smalle definitie van dierenwelzijn. Voor hen staat dierenwelzijn gelijk aan de fysieke gezondheid van het dier. Dieren hebben het goed met voldoende voer en drinken, beschutting tegen weer en wind, een hoog hygiëneniveau en een niet ruwe behandeling. Niet verwonderlijk, omdat de fysieke gezondheid van invloed is op de productiviteit en uitval van hun dieren. De perceptie van de veehouder wordt verder gekleurd door verschillende belangen, waaronder continuïteit van het bedrijf, overleven, plezier in het werk en een schoon geweten.

Veehouders hebben de afgelopen decennia te maken gehad met technologische ontwikkelingen, schaalvergroting en intensivering. Hier hadden ze individueel weinig invloed op. De normen ten aanzien van de omgang met vee zijn meeveranderd met deze ontwikkelingen. Veel veehouders nemen het huidige productiesysteem daarom als uitgangspunt. Dit bemoeilijkt de kansen voor alternatieve productiesystemen die op een andere leest geschoeid zijn.

Veehouders verdedigen hun bestaansrecht door erop te wijzen dat vlees, melk en eieren een noodzakelijk onderdeel van het voedselpakket zijn en zij ervoor zorgen dat de burger hierover kan beschikken. Kritiek vanuit de samenleving wordt gepareerd door consumenten te beschuldigen van ontbrekende bereidheid om meer te betalen voor dierenwelzijn en te wijzen op de onwetendheid bij consumenten.

ten. Veel veehouders vinden dat dierenwelzijn meer een vraag is van consumenten dan een behoefte van dieren. Dat neemt niet weg dat ook veehouders soms tegenstrijdige gevoelens hebben bij bepaalde handelingen en ontwikkelingen. Dat kan ertoe leiden dat zij hun dieren buiten de morele kring proberen te plaatsen en hun medeleven daarmee te minimaliseren. Ook schuiven ze de verantwoordelijkheid af op andere partijen als de consument of de supermarktketens.

Dé veehouder bestaat niet, ook niet in de visie op de omgang met dieren. Uit sociologisch onderzoek onder Nederlandse veehouders komen verschillende typen ondernemers naar voren:²

1. *Op groei georiënteerde ondernemers.* Zij zijn commercieel en hebben vaak grote gespecialiseerde bedrijven. Zij vinden de minimale wettelijke eisen voor dierenwelzijn vaak voldoende en verwijten burgers en media onwetendheid en misleiding.
2. *Traditionele veehouders.* Zij benadrukken de goede omgang met en hart voor dieren. Zij gaan niet verder dan de minimale wettelijke eisen voor dierenwelzijn, maar ervaren wel ethische dilemma's tussen beter dierenwelzijn en economische waarden.
3. *Idealisten, niche ondernemers en op de samenleving gerichte ondernemers.* Zij hebben dierenwelzijn vooropstaan en geven daar in meer of mindere mate handen en voeten aan. De oogmerken lopen uiteen: meer ideëel, commercieel of gericht op de samenleving.

1.3 Dierwetenschap

Dierenwelzijn draait om de kwaliteit van leven zoals die ervaren wordt door het dier. Dieren kunnen echter niet voor zichzelf spreken. De vraag 'Wat is goed dierenwelzijn?' is daarom niet eenvoudig te beantwoorden. Mensen verschillen in hun interpretatie van wat een goed dierenleven is. Ook dierwetenschappers kunnen het verlossende antwoord niet geven. Neem bijvoorbeeld het modderbad voor varkens. Veel mensen vinden dat de mogelijkheid tot het nemen van

---

² Lauwere en De Rooij, 2010.

een modderbad een voorwaarde is voor een goed welzijn van varkens, omdat hun soortgenoten dat in de natuur ook doen. Dat is een normatieve stellingname die wetenschappelijk niet onderbouwd kan worden. Als ze de gelegenheid krijgen, maken varkens inderdaad gebruik van een modderbad. Dat wil niet zeggen dat het noodzakelijk is voor een goed welzijn. Immers, als je varkens truffels zou voorleggen, werken ze deze gulzig naar binnen zonder dat je kunt zeggen dat ze eronder lijden als ze geen truffels zouden krijgen.

Je kunt op drie niveaus over dierenwelzijn spreken:³

1. *Goede gezondheid*. Dan gaat het over het voorkomen van ziektes, ondervoeding en pijn door ingrepen.
2. *Geen chronische aantasting van het welzijn*. Dat betreft het voorkomen dat dieren als gevolg van bijvoorbeeld huisvesting afwijkend gedrag gaan vertonen of stress ervaren.
3. *Goed welzijn*. Daarbij gaat het om het optimaliseren van de leefomstandigheden van dieren. Dat gaat een stap verder dan het voorkomen van dierenleed. Denk bijvoorbeeld aan het modderbad voor varkens.

Voor het bepalen van de mate van dierenwelzijn zijn twee aanvliegroutes te onderscheiden. De eerste focust op kennis over en observaties van het dier. Het gaat dan om alle vormen van ongerief bij dieren, waarvan de aard en het bestaan wetenschappelijk kunnen worden vastgesteld. Door metingen en observaties kan op objectieve wijze een oordeel worden gevormd over de gezondheidstoestand van dieren, over de mate van angst en stress en over afwijkend gedrag. De andere aanvliegroute wordt gevormd door menselijke overtuigingen over wat dieren toekomt en schaadt. Kwesties als natuurlijkheid en integriteit van dieren kunnen hierbij aan de orde zijn. In een evenwichtige visie op dierenwelzijn zullen beide aanvliegroutes meewegen.

---

³ ASG, 2007.

Op Europees en wetenschappelijk niveau is de afgelopen jaren in lijn met de eerste aanvliegroute gewerkt aan de ontwikkeling van protocollen voor het zo objectief mogelijk vaststellen van de mate van welbevinden van landbouwhuisdieren op boerderijniveau ('Animal Welfare Quality Index'). Het welzijn van dieren in de veehouderij hoeft zo niet langer bepaald te worden door oppervlaktematen voor hokken en uitloopruimtes en stalklimaat, maar door metingen aan het dier zelf. Het meten van bijvoorbeeld het voorkomen van verwondingen aan de voetzolen van vleeskuikens geeft een beeld van het welzijn van vleeskuikens. Dergelijke protocollen lijken een goede basis te bieden voor het signaleren van knelpunten, het beoordelen van stalsystemen, het werken aan verbetering, het opzetten van certificering en het ontwikkelen van beleid.

Op het snijvlak van beide aanvliegroutes zijn op aangegeven van het zogenaamde Brambell Committee (Verenigd Koninkrijk; jaren '60 - 70) vijf vrijheden opgesteld, die samen het niveau van dierenwelzijn indiceren:

- vrijheid van dorst, honger en ondervoeding
- vrijheid van fysiek en fysiologisch ongerief
- vrijheid van pijn, verwondingen en ziektes
- vrijheid om het normale gedrag uit te kunnen voeren
- vrijheid van angst en chronische stress

Deze vrijheden spelen nog steeds een belangrijke rol in het maatschappelijke debat.

1.4 Dierenrechtenbeweging

Hoe gevarieerd de dierenrechtenbeweging ook is, enkele ideologen en hun denkrichtingen vormen de gemeenschappelijke basis van deze beweging. Voor een beter begrip volgt hieronder een korte schets van de geschiedenis.⁴

---

⁴ Veel informatie in deze paragraaf is ontleend aan: AIVD, 2004.

In het Joodse en Griekse denken zijn elementen van een antropocentrische visie op de verhouding mens en dier terug te vinden. De Griekse filosoof Aristoteles (384-322 v. Chr.) schreef bijvoorbeeld: 'Redeloze dieren zijn er ten behoeve van de mens. Aangezien de natuur niets onvolledigs maakt, en niets er zo maar voor niets is, moet de conclusie zijn dat zij alle dieren heeft gemaakt omwille van de mens.' Onder invloed van de stoïcijnen staat het dier ook lange tijd symbool voor datgene wat overwonnen moet worden: domheid, losbandigheid en driften. Dit alles werd gedeeld door middeleeuwse filosofen en theologen. Thomas van Aquino (1225-1274) vond dat dieren 'aangeboren slaven' waren die door God op de aarde waren gezet om door de mens gebruikt te worden. Bepaalde vormen van dierenmishandeling konden bij hem niet door de beugel: het zou schade op kunnen leveren voor de eigenaar van het dier.

Hoewel in de zeventiende eeuw wordt 'ontdekt' dat het lichaam van de mens erg veel lijkt op het lichaam van gewervelde dieren, blijft de positie van het dier ondergeschikt. De invloedrijke filosoof en wiskundige René Descartes (1596-1650) stelde dat dieren geen bewustzijn hebben, niet kunnen communiceren en ook geen pijn kunnen lijden. Dieren zijn machines met een lichaam.

De Duitse filosoof Immanuël Kant (1724-1804) deelt de visies van Thomas van Aquino en Descartes, maar hij gaat wel een stap verder. Hij veroordeelt dierenmishandeling niet alleen omdat het schade op kan leveren voor de eigenaar van het dier (naar Aquino), maar ook omdat het kan leiden tot wreedheid tegenover mensen. Het is opmerkelijk dat met name deze opvatting, gevoegd bij het algemene 'opvoedingsideaal' van de Verlichting, gezorgd heeft voor de oprichting van de eerste dierenbeschermingsorganisaties in het begin van de negentiende eeuw. Dat geldt ook voor de oprichting van de 's Gravenhaagsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren (de huidige Dierenbescherming) in 1864.

Tegenover de nadruk op de ratio in het verlichtingsdenken komt in de Romantiek het gevoel meer op de voorgrond te staan. Tegenover Descartes stellen denkers als Bentham, Rousseau en Voltaire dat ook dieren gevoel hebben. Het dier krijgt een morele waarde. Een bekende uitspraak van Jeremy Bentham (1748-1832) is: 'The question is not 'Can they reason?' nor 'Can they talk?' but 'Can they suffer?'. Waar de stoïcijnen een negatief beeld van het dier hadden neergezet (dom en losbandig), benadrukken de romantici juist de puurheid en authenticiteit van het dier. Dit dierbeeld leeft ook sterk in onze samenleving.

Pas in de jaren zeventig van de vorige eeuw komt dierenwelzijn echt op de maatschappelijke en politieke agenda. Het Brambell Committee, een adviesorgaan van de Britse regering, stelt in 1965 voor om vijf basisvrijheden van het dier in de wet vast te leggen. Het gaat niet langer om de menselijke beschaving, maar om de intrinsieke waarde van het dier. Het is met name het boek *Animal Liberation* van de Australische filosoof Peter Singer (geb. 1946) dat, tegen de achtergrond van een industrialiserende veehouderij, grote invloed heeft en de basis legt voor de dierenrechtenbeweging.

Peter Singer gaat uit van het utilitarisme. Hij vindt dat de belangen van allen die bij een bepaalde handeling betrokken zijn, hetzelfde gewicht moeten hebben. Dit past hij ook toe op dieren, omdat zij het vermogen hebben om positieve en negatieve ervaringen te ondergaan en daarom belangen hebben (afgeleid van de opvatting van Jeremy Bentham). Hij vindt dat bij morele afwegingen dezelfde criteria moeten worden gebruikt voor wezens met vergelijkbare empirische eigenschappen, ongeacht de biologische soort waartoe die wezens behoren. Dat heeft als consequentie dat (verstandelijk) zwaar gehandicapten bij hem minder rechten hebben dan gezonde dieren. Peter Singer uit felle kritiek op de geïndustrialiseerde veehouderij.

De blik op dierenrechten wordt verbreed door de Amerikaanse filosoof Tom Regan (geb. 1938). In zijn boek *The case for animal rights*

(1983) schrijft hij dat mens en dier dezelfde inherente waarde hebben. Ieder wezen dat in staat is om de betere of slechtere kwaliteit van zijn of haar leven lichamelijk en psychisch te beleven in ruimte en tijd, vindt hij waardevol op zichzelf. Tegenover het utilitarisme van Singer stelt hij daarom dat men de mogelijkheid voor een individu om aangename of goede ervaringen mee te maken nooit mag ontnemen met een beroep op het algemeen belang. Het gedachtegoed van de hiervoor genoemde filosofen heeft de dierenrechtenbeweging geïnspireerd en in het zadel geholpen.

Enkele bekende dierenrechtenorganisaties zijn het *Animal Liberation Front* (bekend om zijn gewelddadige acties) en organisaties als *Wakker Dier* (opgericht omdat de Dierenbescherming weinig aandacht had voor de intensieve veehouderij), Stichting Varkens in Nood en het Anti-Bont Comité. In 2002 krijgt de dierenrechtenbeweging ook een politieke tak: de Partij voor de Dieren. Samen met GroenLinks pleit deze partij voor het opnemen van dierenrechten in de Grondwet.

Een belangrijke katalysator voor de veranderde visie op de verhouding mens en dier is Darwins evolutietheorie. Niet voor niets citeert de hedendaagse filosoof Paul Cliteur in zijn boek *Darwin, dier en recht* (2001) Darwin: 'De mens denkt in zijn arrogantie dat hij het werk is van een God, maar veel bescheidener en ook meer in overeenstemming met de waarheid zou het zijn te zeggen: hij is geschapen uit de dieren.'⁵

De dierenrechtenbeweging richt haar pijlen mede op de christelijke moraal. De essayist Rudy Kousbroek hekelde in 2004 de christelijke cultuur: 'Behalve dat het verbod om te werken op de Sabbat ook voor de os en de ezel geldt, bevat onze Judeo-Christelijke cultuur geen richtlijnen over de behandeling van dieren. Er is alleen de beschamende "licence to kill" van Genesis 9 vers 2 (...). Voor zover het

---

⁵ Cliteur, 2001, p. 37.

waar is dat onze normen en waarden Judeo-Christelijk van oorsprong zijn, moge hieruit blijken hoe achterlijk die normen en waarden zijn; en wie zou zich daarover verwonderen? Hoe zouden de opvattingen van een herderscultuur uit de bronstijd de morele criteria kunnen leveren voor kwesties als de noodzaak van het vaccineren of de ontoelaatbaarheid van de bio-industrie?' Ook Paul Cliteur zet het opkomen voor de rechten van het dier tegenover de joods-christelijke traditie: 'Vanaf het midden van de negentiende eeuw is daarmee een beschavingsoffensief geopend ten gunste van de positie van het dier. Dit beschavingsoffensief moet de strijd aanbinden met enkele elementen uit de joods-christelijke traditie waaronder de kenmerkende toekenning van een centrale plaats aan de mens.'⁶

---

⁶ Cliteur, 2001, p. 45.

2. Ontwikkelingen veehouderij

2.1 Schaalvergroting en efficiëntie

De veehouderij heeft oude papieren. Al vanaf het begin van de mensheid worden dieren gedomesticeerd.⁷ Mens en dier leven onder één dak. Het aantal dieren dat gehouden wordt, is klein. In de loop van de eeuwen doet specialisatie langzaam haar intrede en neemt het aantal landbouwhuisdieren toe. Het individuele karakter van de mens-dierrelatie blijft echter lange tijd behouden.

Vanaf de jaren '50 verandert dat. Na de voedseltekorten en hoge voedselprijzen tijdens de Tweede Wereldoorlog en de periode ervoor, willen maatschappij en overheid voldoende voedsel voor een lage prijs. Dat vertaalde zich in de Mansholt-doctrine: zo veel mogelijk produceren tegen zo laag mogelijke kosten. Overheid, veehouders, fokkerij en wetenschap zetten gezamenlijk de schouders eronder. Met 'succes': het aantal dieren neemt sterk toe. Telt Nederland in 1950 nog 1,9 miljoen varkens, nu is dat ruim 12 miljoen. Het aantal bedrijven neemt daartegenover sterk af. In 1950 heeft een gemiddeld bedrijf ongeveer 25 varkens. Nu ligt dit aantal vele malen hoger: gemiddeld bijna 1100 vleesvarkens of 400 zeugen per bedrijf (2011).

Belangrijke rode draden zijn specialisatie en automatisering. De pluimveesector kent tegenwoordig twee subsectoren gericht op vleeskuikens respectievelijk leghennen. Daarbinnen zien we aparte bedrijven voor het fokken van ouderdieren, de productie van broedeieren (vermeerderingsbedrijven), het uitbroeden van kuikens (broederijen), het afmesten van vleeskuikens, de opfok van kuikens tot leghennen en voor de productie van eieren. De arbeidsintensiviteit neemt sterk af, de inzet van kapitaal en techniek neemt sterk toe. In de melkveehouderij waren tot 1950 jaarlijks ongeveer 340 man-

---

⁷ Domesticatie is het proces waarmee de mens dieren zodanig van eigenschappen verandert zodat deze steeds meer aangepast raken aan het leven dicht bij en in dienst van de mens.

uren nodig per koe. Sinds de jaren '80 zit de arbeidsintensiviteit al onder de 50 manuren per koe. De komst van de melkrobot doet daarbij een stevige duit in het zakje.

Het proces van schaalvergroting, specialisatie en automatisering gaat nog steeds door. Omdat de kostprijs in de Nederlandse veehouderij relatief hoog is, blijft meer efficiëntie nodig om de Nederlandse concurrentiepositie te kunnen handhaven en de continuïteit van het bedrijf te kunnen waarborgen. Hoewel meer nichemarkten gezocht en gevonden worden, blijft een groot deel van de Nederlandse veehouderij produceren voor een Europese en internationale bulkmarkt. Het klassieke gezinsbedrijf, waarbij een groot deel van de arbeid door gezin of familie zelf geleverd wordt, houdt vooralsnog stand, maar staat onder grote druk.

De grenzen van de groei zijn overschreden. Het melkquotum moest worden ingevoerd om melkplassen en boterbergen aan te pakken. Varkens- en pluimveerechten waren nodig om het mestoverschot beheersbaar te maken. Ook staat de maatschappelijke acceptatie onder grote druk. De negatieve publiciteit is sterk gegroeid. De schaal en intensiteit van de veehouderij botsten steeds vaker met de plattelandsidylle van vele burgers. Overheden volgden. Legbatterijen en kistkalveren moesten het veld ruimen. In het publieke debat worden nu de zogenaamde 'megastallen' op de korrel genomen. Hoewel de consument nog steeds voor de lage prijs kiest, verlangt de burger een diervriendelijke, gezonde en natuurlijke veehouderij. Veehouders en hun belangenorganisaties realiseren zich steeds beter dat zij niet om deze tendens heen kunnen.

Beeldvorming

Het is niet gemakkelijk om een evenwichtig beeld te vormen over de veehouderij. Zie bijvoorbeeld het publieke debat over dierziekten. Recente uitbraken van besmettelijke dierziekten en de massale ruiming van dieren waren een belangrijke katalysator in het publieke debat over de (intensieve) veehouderij. Voor een breed publiek wa-

ren de uitbraken van varkenspest (1997), MKZ (2001), vogelgriep (2003) en Q-koorts (2007-2010) en de bestrijding ervan een exponent van de 'zieke' intensieve veehouderij.

Een blik in het verleden leert ons dat besmettelijke dierziekten vroeger veel vaker voorkwamen. Tot halverwege de jaren '70 waren er jaarlijks nog honderden varkensbedrijven besmet met (klassieke) varkenspest. Daarna dook de varkenspest alleen in 1997 weer op. Voor MKZ (mond- en klauwzeer) geldt een vergelijkbaar patroon. In de jaren '30 waren tienduizenden bedrijven besmet, in de jaren '60 nog enkele honderden bedrijven. Vanaf 1985 kwam MKZ niet meer voor, met de uitbraak in 2001 als uitzondering. Overigens is recent wel sprake geweest van uitbraken in andere landen (bijvoorbeeld Engeland, Bulgarije en Turkije), die een bedreiging vormden voor Nederland.

2.2 Economische situatie

Bedrijven in de veehouderij kunnen niet uit de voeten met 'U vraagt, wij draaien'. Net als ieder ander bedrijf moeten zij investeringen terug kunnen verdienen en er een boterham aan overhouden. De winstmarge van de veehouderij is relatief laag ten opzichte van andere schakels in dezelfde keten, zoals verwerkende bedrijven en supermarktketens, en ten opzichte van andere agrarische sectoren. Door het grote aantal bedrijven en de kleine schaal is het voor veehouders moeilijk om een vuist te maken. De winstmarge is de afgelopen jaren gedaald door hogere kosten voor onder meer veevoer en lagere opbrengstprijzen.

Door sterke prijsfluctuaties schommelen opbrengst en inkomen in de veehouderij flink. Dat geldt inmiddels ook voor de melkveehouderij. Marktprijzen en kostprijzen vertonen weinig koppeling. De kostprijs stijgt, met name door een sterke toename van de voerkosten als gevolg van hoge graanprijzen. Ook mestafzet is en blijft een belangrijke kostenpost.

Varkensbedrijven realiseerden de afgelopen jaren gemiddeld een negatief inkomen uit het bedrijf. Leghennenbedrijven deden het veel beter. De inkomens op vleeskalver- en vleeskuikenbedrijven zijn relatief stabiel. Melkveebedrijven hadden na enkele goede jaren te maken met een dip als gevolg van lage melkprijzen. De sector klimt nu uit dit dal. Daar past de kanttekening bij dat melkveehouders Europese inkomenstoelagen krijgen. Die vormt gemiddeld ongeveer een kwart van het inkomen.

Deze inkomenspositie heeft gevolgen voor de financieringspositie. De solvabiliteit van bijvoorbeeld varkensbedrijven is de afgelopen jaren gedaald. Dat betekent dat de eigen vermogensbuffer voor het doen van investeringen is afgenomen. Daartegenover staat de melkveehouderij. Melkveehouders hebben gemiddeld genomen aardig wat grond in bezit en staan daarom op dit punt steviger in hun schoenen. Voor de discussie over investeringen in dierenwelzijn en 'megastallen' is de volgende waarneming relevant: grotere bedrijven weten in de veehouderij tot nog toe een hogere rentabiliteit te realiseren dan kleine bedrijven. Dat geldt zeker in goede jaren.

Nederlandse veehouders opereren met name op een Europese markt. Producten als vlees, zuivel en eieren komen grotendeels uit Duitsland, maar in mindere mate ook uit landen als Polen en Brazilië (rund- en kippenvlees). Nederland voert vlees, zuivel en eieren overwegend uit naar Noordwest-Europese landen (Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk), maar ook naar Italië en Griekenland.

Behalve bij rundvlees is de nationale productie van vlees, zuivel en eieren aanzienlijk hoger dan de nationale consumptie. Dat varieert van twee keer zoveel bij de vleeskuikens tot bijna acht keer zoveel bij de vleeskalveren. Dat betekent dat export een belangrijke schakel in de Nederlandse veehouderijketen is. Ondanks het feit dat Nederland ruimschoots aan zijn eigen vraag kan voldoen, is in de meeste sectoren ook sprake van stevige import.

In de volgende paragrafen wordt per veehouderijsector een zoveel mogelijk objectieve schets gegeven van ontwikkelingen en aandachtspunten in de omgang met dieren.⁸

2.3 Rundveehouderij

Aantal dieren	1,5 miljoen melkkoeien 1,2 miljoen jongvee (voor melkproductie)
Aantal bedrijven	22,9 duizend
Gemiddeld aantal dieren per melkveebedrijf	30% < 50 koeien 50% 50–100 koeien 20% > 100 koeien
Houderijsystemen (% dieren/bedrijven)	26% koeien zonder weidegang (2010) 1,4% bedrijven biologisch (2010)

Tabel 1. Gegevens melkveehouderij 2011 (CBS/LEI)

Aantal dieren	0,9 miljoen vleeskalveren 0,2 miljoen jongvee (voor vleesproductie)
Aantal bedrijven	2,1 duizend
Gemiddeld aantal dieren per bedrijf	25% <100 vleeskalveren 40% 100–500 vleeskalveren 35% > 500 vleeskalveren
Houderijsystemen (% dieren)	67% witvlees 33% rosé

Tabel 2. Gegevens vleeskalverhouderij 2011 (CBS/LEI)

Waar vroeger de meeste koeien in grupstallen stonden, heeft het gros van de bedrijven nu stallen met ligboxen, waar de koeien kunnen gaan en staan waar ze willen. Ook in de vleeskalverhouderij hebben stevige veranderingen plaatsgevonden. De 'kistkalveren' zijn ingeruild voor groepshuisvesting. Witvleeskalveren krijgen ruwvoer bijgevoerd om bloedarmoede te voorkomen.

⁸ Bij het schrijven van deze paragrafen is het rapport van de Animal Science Group (Wageningen UR) over 'ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden' (2007) en de actualisatie daarvan (2011) als uitgangspunt genomen.

Hogere infectiedruk en pootaandoeningen

Het aantal koeien dat het jaar rond op stal staat, lijkt nog steeds toe te nemen. Dit komt door schaalvergroting, onvoldoende grote huis-kavels en de inzet van melkrobots. Weidegang heeft belangrijke voordelen. Het biedt meer mogelijkheden voor het uitoefenen van natuurlijk gedrag. Ook kan het een positieve invloed hebben op de klauw- en beengezondheid. Harde, gladde en natte vloeren leiden tot een hogere infectiedruk en het ontstaan van pootaandoeningen. Dat geldt voor zowel de melkveehouderij als de vleeskalverhouderij. Weidegang van vleeskalveren is niet aan de orde, omdat de vleeskleur dan niet marktconform (blank/rosé) is.

Maagzweren

Witvleeskalveren krijgen naast kalvermelk ruwvoer bijgevoerd, maar dat is beperkt. Voor de productie van blank kalfsvlees is het noodzakelijk, dat het voer weinig ijzer bevat. Het ijzergehalte van het voer is gekoppeld aan het Hb-gehalte van het bloed. In Europese regelgeving is een minimaal Hb-gehalte opgenomen. Het Hb-gehalte wordt op groepsniveau gecontroleerd. Zo nodig wordt een ijzerinjectie gegeven. Omdat het Hb-gehalte op groepsniveau wordt gecontroleerd, kunnen kalveren tijdelijk onder het minimale Hb-gehalte zitten en dus bloedarmoede hebben. Over de mate waarin bloedarmoede voorkomt en de gevolgen daarvan is nog weinig bekend. Doordat witvleeskalveren weinig ruwvoer krijgen, kunnen stereotiep gedrag⁹ en gezondheidsproblemen als maagzweren ontstaan. Bij rosékalveren doen deze problemen zich niet of nauwelijks voor.

Luchtweginfecties

In de vleeskalverhouderij zijn luchtweginfecties een bekend ziektebeeld. Dit kan ontstaan als gevolg van een slecht stalklimaat. Oorzaken daarvan zijn stof, hoge luchtvochtigheid, ammoniak, tocht en gebrek aan ventilatie. Luchtweginfecties en andere gezondheidsproblemen met bijbehorende uitval van dieren ontstaan ook door een

---

⁹ Stereotiep gedrag is afwijkend gedrag, vaak in de vorm van herhaalde bewegingen, als gevolg van bijvoorbeeld stress.

verhoogde ziektedruk als gevolg van het samenbrengen van (nuchtere) kalveren van verschillende herkomst.

Onthoornen

De overstap naar ligboxstallen heeft ertoe geleid dat veel kalveren onthoord worden. Door het wegbranden van hoornweefsel bij kalveren wordt voorkomen dat hoorns in ontwikkeling komen en tot verwondingen bij andere koeien of de veehouder kunnen leiden. Onthoornen mag niet zonder verdoving gedaan worden.

Eenzijdig fokprogramma

Bij de dikbilrassen Belgische Blauwe en Verbeterd Roodbont is de keizersnede een routinematige ingreep geworden. In maar 10–15% van de gevallen komen kalveren via de natuurlijke weg ter wereld. Dat heeft te maken met een eenzijdig fokprogramma. Door eenzijdige aandacht voor bespiering en vleeskwaliteit is de verhouding tussen moeder en kalf scheefgetrokken. Het bekken van de moeder is verhoudingsgewijs kleiner geworden, terwijl de kalveren groter, breder en zwaarder zijn vergeleken met andere vleesrassen. Ook is het bekken pas op latere leeftijd volgroeid. Ongeveer 10% van de kalveren heeft last van afwijkingen.

Oormerken

Oormerken worden op grote schaal toegepast om dieren individueel te kunnen identificeren. Het is één van de identificatiemethoden die gebruikt worden binnen de wettelijk verplichte Identificatie- en registratiesystemen. Deze dierherkenningssystemen zijn opgezet om dieren en dierproducten, in het belang van volks- en diergezondheid, in de keten te kunnen volgen. Het aanbrengen van een dergelijk oormerk is een pijnlijke ingreep. Ook is er kans op uitscheuring. Gezocht wordt naar merken die elektronisch uitgelezen kunnen worden.

Pasgeboren kalfjes weg bij moederdier

In de melkveehouderij worden pasgeboren kalfjes bij het moederdier weggehaald en gevoed met kunstmelk. Een hogere melkgift van het moederdier voor de verkoop, het voorkomen van de overdracht van ziektekiemen en het voorkomen van stress in de veestapel kunnen redenen hiervoor zijn. Het direct weghalen van pasgeboren kalfjes kan echter negatieve consequenties hebben voor de weerstandsofbouw van het kalf en voor het welzijn van zowel moederdier als kalf.

Lange transportafstanden jonge kalveren

Jonge kalveren voor de vleeskalverhouderij (nuchtere kalveren) worden op een leeftijd van ongeveer twee weken van het 'moederbedrijf' naar de vleeskalverhouder gebracht. Omdat veel nuchtere kalveren geïmporteerd worden, kan dit gepaard gaan met lange transportafstanden. Naast invoer vanuit buurland Duitsland vindt invoer immers ook plaats vanuit bijvoorbeeld Polen, Estland of Ierland.

2.4 Varkenshouderij

Aantal dieren	1,2 miljoen fokvarkens 5,3 miljoen biggen 5,9 miljoen vleesvarkens
Aantal bedrijven	6,5 duizend
Gemiddeld aantal dieren per bedrijf	45% < 500 vleesvarkens 40% 500-2000 vleesvarkens 15% > 2000 vleesvarkens
Houderijsystemen (% dieren)	1,2% biologisch (2009)

Tabel 3. Gegevens varkenshouderij 2011 (CBS/LEI)

Waar enkele tientallen jaren geleden sprake was van de overgang van zeugen in groepshuisvesting naar individuele huisvesting, met zeer beperkte bewegingsvrijheid, gaat de omschakeling nu de andere kant op. Alle varkenshouders hebben de wettelijke verplichting om hun zeugen vanaf 2013 in groepen te huisvesten. De omschakeling werd bovendien gestimuleerd door Engelse supermarkten die voor

hun baconmarkt eisen dat zeugen in groepshuisvesting worden gehouden. Ook vleesvarkens worden in kleine groepen gehouden.

Mengen van fokzeugen, biggen en varkens

De groepshuisvesting komt tegemoet aan het feit dat varkens van nature in groepen leven met bijbehorende hiërarchie. Een belangrijke kanttekening is wel dat varkens van nature in familiegroepen leven en agressief kunnen zijn richting vreemde varkens. Het mengen van fokzeugen, gespeende biggen en vleesvarkens van verschillende herkomst of groepen levert daarom onrust, stress of zelfs verwondingen op.

Prikkelarm hok

Varkens snuffelen graag. Een prikkelarm hok belemmert dit exploratiegedrag en kan leiden tot afwijkend gedrag. Veel voorkomende gedragsafwijkingen zijn bijvoorbeeld stangbijten bij zeugen en staart- en oorbijten bij biggen en vleesvarkens. Hoewel er de wettelijke plicht is om afleidingsmateriaal aan te bieden, wordt de effectiviteit daarvan betwijfeld. Stro is een oplossing, maar niet eenvoudig te gebruiken in de gangbare varkenshouderij. Om staartbijten te voorkomen worden staarten in de reguliere varkenshouderij gecoupeerd, of wel afgeknipt. Dat is een pijnlijke ingreep.

Veelvoorkomende aandoeningen

Veel voorkomende aandoeningen bij varkens in de varkenshouderij zijn ademhalingsziekten, maagzweren en osteochondrose (ziekte aan het skelet). Ademhalingsziekten zijn gerelateerd aan stalklimaat en huisvestingsomstandigheden. Maagzweren komen bij ongeveer 30% van de vleesvarkens en 60% van de zeugen voor. Risicofactoren zijn stress, voeding, huisvestingswijze en groepsgrootte. Veel varkens hebben waarschijnlijk in meer of mindere mate een skeletaandoening. Naar verwachting neemt dit aandeel toe door de hogere groeisnelheid. Factoren als energiegehalte van het voer, groeisnelheid en erfelijke factoren lijken invloed te hebben. Hoewel over deze aandoeningen nog weinig bekend is, onderstreept het bovenstaande wel

het belang ervan en de relatie met fokkerij, management (o.a. stalklimaat en voeding) en huisvesting.

Harde, gladde en natte vloeren

Ook in de varkenshouderij zorgen harde en soms gladde en natte vloeren voor problemen. Bij zeugen kan dit leiden tot doorligwonden, en bij zowel zeugen, biggen als vleesvarkens tot poot- en klauwproblemen. De praktijk laat zien dat een zachtere bodembedekking als rubber of strooisel niet zonder meer positief uitpakt. Via aangepaste hokindelingen kan aangestuurd worden op een ruimtelijke scheiding van lig- en mestgedrag. Hoewel dit welzijnsvoordelen oplevert, stuit deze aanpassing op de beperkte hokafmetingen en productie- en gezondheidsnadelen.

Fokbeleid

De eisen voor fokzeugen zijn over het algemeen hoog. Ze moeten minimaal twee keer per jaar biggen werpen met meer dan tien levende biggen per worp. Jaarlijks wordt een aanzienlijk deel van de fokzeugen (rond 40%) vervangen, hetzij door reproductiestoornissen, kreupelheid of infectieziekten, hetzij door onvoldoende productie. Kreupelheid en andere beenproblemen hebben te maken met het fokbeleid gericht op groei en hoge reproductie.

Doodliggen

Een probleem in het kraamhok is het doodliggen van biggen door de zeug. In de gangbare varkenshouderij ligt het percentage op ongeveer 10%. In de biologische varkenshouderij loopt dit percentage op tot ongeveer 20%, omdat de zeug hier meer ruimte krijgt. Daar staat tegenover dat in de biologische varkenshouderij biggen langer bij de zeug blijven en daarom vitaler zijn.

Castreren

Jaarlijks worden in Nederland ongeveer 2,5 miljoen mannelijke biggen gecastreerd om te voorkomen dat het vlees later een onaangename geur (de 'berengeur') verspreidt. Hoewel de kans daarop bij

ongecastreerde vleesvarkens klein is, wordt dit vlees op de voor Nederland belangrijke afzetmarkten, Italië en Zuid-Korea, niet gewenst. Op deze afzetmarkten zijn de hammen en buiken van zware Nederlandse varkens in trek. Juist bij zwaardere varkens doet zich het probleem met de berengeur voor. Castratie voorkomt dat het voor de berengeur verantwoordelijke hormoon aangemaakt wordt. Varkenshouders mogen deze ingreep zelf doen. Door de ingreep kan de weerstand tegen ziektes worden verlaagd, ook op de lange termijn.

Sinds 2009 worden beerbiggen verdoofd gecastreerd (Verklaring van Noordwijk). Supermarktketens stoppen geld in een fonds waaruit varkenshouders de kosten van verdovingsapparatuur vergoed krijgen. Voor de verdoving wordt veelal CO₂ gebruikt. Hoewel de Verklaring van Noordwijk kan dienen als voorbeeld voor de aanpak van andere problemen, stuit de uitvoering op hobbels. De bijdrage van supermarktketens kwam moeizaam tot stand. Ook wordt er door wetenschappers en boeren inmiddels openlijk getwijfeld aan de diervriendelijkheid van verdoving met CO₂, omdat het de biggen veel stress geeft. Immunocastratie is ook mogelijk. In Europa is inmiddels een vaccin toegelaten dat ervoor zorgt dat na toediening de testikelgroei achterblijft en het 'berengeur'-hormoon nauwelijks aangemaakt wordt. Het is de vraag of consumenten het toedienen van dit vaccin accepteren. Verder vindt ook onderzoek plaats naar de mogelijkheden voor het wegfokken van de 'berengeur'-genen en het detecteren van karkassen met een te hoog gehalte aan berengeur.

2.5 Pluimveehouderij

Aantal dieren	44,5 miljoen leghennen 1,2 miljoen ouderdieren
Aantal bedrijven	Leghennen: 1,3 duizend
Gemiddeld aantal dieren per bedrijf	Leghennen (2010): 41% < 10.000 41% 10.000-50.000 18% > 50.000
Houderijsystemen (% bedrijven)	Leghennen (2010): 50% scharrelstal 25% kooi (waaronder koloniehuisvesting) 17% vrije uitloop (niet biologisch) 8% biologisch

Tabel 4. Gegevens pluimveehouderij 2011 - leghennen (CBS/LEI)

Aantal dieren	43,9 miljoen vleeskuikens 7,3 miljoen ouderdieren 0,9 miljoen kalkoenen
Aantal bedrijven	Vleeskuikens: 601 Ouderdieren: 243 (2010) Kalkoenen: 53 (2010)
Gemiddeld aantal dieren per bedrijf	Vleeskuikens (2010): 21% < 25.000 58% 25.000-100.000 22% > 100.000
Houderijsystemen (% dieren)	Vleeskuikens: 1,4% biologisch (2009)

Tabel 5. Gegevens pluimveehouderij 2011 - vleeskuikens en kalkoenen (CBS/LEI)

2.5.1 Leghennen

Huisvesting

De traditionele legbatterij is met ingang van 2012 verboden. In Nederland en Duitsland is ervoor gekozen om ook de verrijkte kooi niet toe te staan en de koloniehuisvesting als minimum te hanteren. Ten opzichte van de verrijkte kooi biedt de koloniehuisvesting een groter leefoppervlak. Ten opzichte van de legbatterij bieden zowel de ver-

rijke kooi als de koloniehuisvesting legnesten, zitstokken en een beperkt stofbad. Leghennen blijven in de koloniehuisvesting beperkt in hun scharrel- en baadgedrag. In de niet-kooisystemen is voldoende gelegenheid voor leghennen om te scharrelen, fladderen en stofbaden.

Verenpikken en kannibalisme

In alle huisvestingssystemen komt verenpikken en kannibalisme voor. Dit gedrag kan leiden tot verwondingen en uitval. Eenduidige oorzaken voor dit gedrag zijn niet aan te wijzen. Het heeft te maken met aanleg, opfokcondities, stalklimaat (fijnstof en ammoniak) en groepsgrootte. Het risico op excessen door verenpikken is aanzienlijk groter in grote groepen dieren (niet-kooisystemen) dan in kleinere groepen (koloniehuisvesting en conventionele legbatterij) en in groepen waar de hennen hele snavels hebben. Ook kannibalisme komt vooral voor bij hennen met hele snavels.

Om verenpikkerij en kannibalisme te verminderen wordt in de gangbare pluimveehouderij het gros van de kuikensnavels voor de tiende dag gekapt. Door het verwijderen van de snavelpunt wordt niet alleen de scherpste van de snavel weggenomen, maar ook een deel van de tastzin en daardoor van het vermogen om gericht te pikken. De mate van verenpikken en kannibalistisch gedrag en de gevolgen ervan worden door het snavelkappen ingeperkt. Snavelkappen is een pijnlijke ingreep. Ook kan een heel klein deel van de kuikens er chronische pijn aan overhouden. Bij de huidige kapmethode wordt een scherp en heet mes gebruikt. Een nieuwe methode waarbij een infrarood hittebron wordt ingezet die minder pijn veroorzaakt, is in ontwikkeling. Ook is de pluimveesector in samenwerking met onderzoeksinstituten op zoek naar huisvestingssystemen en managementmaatregelen die het snavelkappen overbodig maken, mede omdat de regering het voornemen heeft de regelgeving voor het snavelkappen verder aan te scherpen of deze ingreep zelfs helemaal te verbieden. In de biologische pluimveehouderij is snavelkappen niet toegestaan en lopen hennen dus met hele snavels rond.

Parasieten

Het gros van de leghennen heeft, ongeacht het huisvestingssysteem, last van de vogelmijt, ook wel de bloedluis genoemd. Deze parasiet geeft veel problemen: jeuk, bloedarmoede, lagere weerstand tegen en overbrenging van allerlei ziektes, verstoring van de rust en meer uitval. Bestrijding van de parasiet is lastig. De inzet van chemische bestrijdingsmiddelen wordt meer en meer aan banden gelegd en is vaak ook niet effectief genoeg. Alternatieve middelen en managementmaatregelen hebben wisselende resultaten, diverse nadelen en/of staan nog in de kinderschoenen.

Vooraf in niet-kooisystemen komen ook besmettingen met bacteriën, als de E.coli-bacterie, voor. Deze bacteriën liften vaak mee met andere parasieten en slaan bijvoorbeeld na een worminfectie hun slag. Deze kwetsbaarheid heeft waarschijnlijk te maken met de minder hygiënische omstandigheden in niet-kooisystemen. Bacteriebesmettingen leiden vaak tot maag-, darm- en verteringsstoornissen met mogelijke sterfte als gevolg. Over de ernst van deze besmetting is nog veel onbekend. Bestrijding van bacteriële infecties bij leghennen is erg lastig, omdat antibiotica niet toegepast mogen worden in verband met voedselveiligheid.

Ouderdieren leghennen

Voor de ouderdieren van leghennen op vermeerderingsbedrijven geldt geen specifieke regelgeving voor de huisvesting. Het overgrote deel van de bedrijven werkt met een scharrelstelsel. Scharrelen, fladderen en stofbaden is ook hier goed mogelijk. Verder doen zich dezelfde problemen voor met verenpikkerij, kannibalisme, snavelkappen en parasieten als in de gangbare leghennenhouderij.

Eendagskuikens

Jaarlijks komen ongeveer 30 miljoen leghennen als kuikens ter wereld. Dat betekent ook dat jaarlijks ongeveer 30 miljoen mannelijke kuikens uit het ei komen. Omdat bij de fokkerij van leghennen is geselecteerd op eiproduktie en niet op vleesproduktie en bij de fok-

kerij van vleeskuikens alleen op vleesproductie, vallen deze mannelijke eendagskuikens, economisch gezien, tussen wal en schip. Daarom worden deze direct gedood, via bedwelming met CO₂ (doorgaans) of met de 'hakselaar', en als voer verkocht aan bijvoorbeeld dieren-tuinen. Eendagskuikens zijn voor roofdieren in gevangenschap hoogwaardig en lastig vervangbaar voedsel.

Er zijn verschillende alternatieven in beeld: 1) kijken in het verse ei en mannelijke eieren niet uitbroeden, al dan niet met behulp van genetische modificatie; 2) kijken in het ei met embryo en mannelijke embryo's doden; 3) de combinatiekip, waarbij de hen voor de eieren en de haan voor het vlees gehouden kan worden; 4) beïnvloeden van omgevingsfactoren van de kip, zodat minder mannelijke kuikens worden geboren; 5) door genetische modificatie ervoor zorgen dat ofwel de mannelijke embryo's uitgroeien tot vrouwelijke embryo's, ofwel de mannelijke embryo's niet kunnen groeien. Elk alternatief heeft zijn eigen voor- en nadelen. Voor de combinatiekip geldt bijvoorbeeld dat de aanpassing van het fokprogramma ertoe zal leiden dat de leghennen minder eieren leggen en de haantjes langzamer vlees ontwikkelen dan vleeskuikens. Als gekozen wordt voor één van deze alternatieven of een combinatie ervan, is nog een lange weg te gaan.

2.5.2 Vleeskuikens en kalkoenen

Welzijnsproblemen

Vleeskuikens worden gehouden op vloeren met strooisel. Zij hebben dus mogelijkheden voor scharrelen, stofbaden en fladderen. Dat is echter wel afhankelijk van de bezettingsgraad en de kwaliteit van het strooisel. Zeker als de vleeskuikens bijna op hun slachtgewicht zitten, is de ruimte voor het voornoemde gedrag beperkt.

De belangrijkste welzijnsproblemen in de vleeskuikenhouderij hebben te maken met de eenzijdige gerichtheid van fokkerij en selectie op efficiëntie. Door selectie op hoge groeisnelheid, lage voerconver-

sie en een hoog aandeel borstvlies kunnen vleeskuikens in de gangbare houderij in zes weken op een slachtgewicht van 2-2,5 kg komen. Hart en longen groeien echter niet zo snel mee. Dat kan problemen met bijvoorbeeld de stofwisseling opleveren.

Ook krijgen vleeskuikens vooral bij een slechte strooiselkwaliteit (nat strooisel), vaak als gevolg van slechte voerkwaliteit en darmstoornissen, snel last van aandoeningen aan de voetzool en borstblaren. Met name de haantjes kunnen zich ook minder goed bewegen als ze groter worden. Naast de stress die dit alles oplevert, kan het door de snelle groei van het skelet ook leiden tot botafwijkingen. Bij een paar procent van de vleeskuikens doen zich bovendien problemen voor met hart, bloedcirculatie en ademhaling. Door aanpassing van voer- en lichtmanagement en van selectiemethoden zijn verbeteringen mogelijk, maar dat is niet eenvoudig.

Het vangen van vleeskuikens voor de slacht gebeurt veelal met de hand. Dat gebeurt niet altijd zorgvuldig, waardoor verwondingen kunnen optreden.

Vleeskuikenouderdieren

Vleeskuikenouderdieren worden gehouden in scharrel- en/of volièresystemen en groepskooien. Naast de vergelijkbare welzijnsproblemen als in de leghennenhouderij, spelen hier ook problemen rond het paringsgedrag, de beperkte voer- en watergift en het amputeren van teenkootjes en sporen bij de hanen. Het paringsgedrag van hanen is doorgaans ruw. Hanen vertonen geen baltsgedrag meer en groeien gescheiden van de hennen op. Hennen sribbelen daarom bij het paren vaak tegen. Ook zijn hanen zwaarder geworden en hebben zij scherpe nagels en sporen aan de poten. De kans is groot dat hennen door het ruwe paringsgedrag stress en verwondingen oplopen. Om de kans op verwondingen te verminderen worden bij de kuikens al de sporen weggebrand en enkele tenen afgeknipt. Deze ingrepen kunnen pijnlijk zijn en het balts- en paringsgedrag beïnvloeden.

De beperkte voer- en watergift heeft te maken met de selectie van vleeskuikens op groei. Als vleeskuikens in korte tijd groot worden en veel vlees aanzetten, betekent dat ook dat de vleeskuikenouderdieren deze aanleg en eenzelfde eetlust hebben. Als vleeskuikenouderdieren onbeperkt water en voer aangeboden zouden worden, zouden deze dieren in korte tijd dik worden en vervetten. Paren en eieren leggen is dan lastig, zo niet onmogelijk. Om deze reden worden vleeskuikenouderdieren sterk beperkt in hun voer- en drinkgedrag. Dit kan een chronisch gevoel van honger en dorst met zich meebrengen. Hoewel dat onderdeel is van het systeem en in die zin noodzakelijk, is het de vraag of het wenselijk is.

De situatie bij kalkoenen is vergelijkbaar met de situatie van vleeskuikens. Ook bij kalkoenen zorgt de snelle groei en de selectie daarop voor gezondheidsproblemen. Daarnaast doen zich bij kalkoenen problemen voor door een slecht stalklimaat. Hierdoor ontstaan besmettingen met virussen en bacteriën en ademhalingsaandoeningen. In de kalkoenenhouderij vraagt ook de strooiselkwaliteit de aandacht. In weerwil van hun natuurlijke scharrelgedrag en het vertoende scharrelgedrag van vleeskuikens scharrelen kalkoenen in de huidige stalsystemen nauwelijks. Als geen managementmaatregelen genomen worden, daalt de kwaliteit van het strooisel (droog en rul) snel en kunnen borstaandoeningen ontstaan. Een derde aandachtspunt in de kalkoenenhouderij is het eenzijdige voedselaanbod. Hoewel dit voedselaanbod wel alle noodzakelijke voedingsstoffen bevat, wordt het voedselzoekgedrag beperkt. Dit kan verenipikken stimuleren.

2.6 Nertsen

Aantal dieren	960 duizend moederdieren
Aantal bedrijven	163
Gemiddeld aantal dieren per bedrijf	5,9 duizend moederdieren

Tabel 6. Gegevens nertsenhouderij 2010 (CBS/LEI)

Omdat de nertsenhouderij een gevoelig onderwerp is in het maatschappelijke debat, is een zorgvuldige beschrijving van de houderijwijze en de problemen die hierbij spelen van belang.

Houderijwijze

De nerts die in Nederland wordt gehouden, stamt af van de Amerikaanse nerts. In het wild leeft deze nerts in territoria van één tot vijf hectare, afhankelijk van het voedselaanbod. Hij (of zij) leeft voornamelijk aan de waterkant. Hij jaagt op verschillende soorten dieren en kan zich snel aanpassen ('opportunist'). Per dag neemt de wilde nerts veel rust. Hij is maar twee tot vier uur actief (jagen of spelen). Hij hecht aan een veilige en rustige plaats om te schuilen en te rusten. Hoewel vaak gesuggereerd wordt dat de wilde nerts een solitair levend dier is, is dat niet helemaal waar. Het moederdier en haar jongen trekken enige maanden samen op.

De afstammeling van de Amerikaanse nerts die (ook) in Nederland gehouden wordt voor de pels, leidt een heel ander leven. De gehouden nerts leeft in één of meer aan elkaar gekoppelde kooien op een beperkte oppervlakte. Aan elke kooi zit een nesthokje vast. Vanaf 2014 moet in elke kooi minimaal één verrijgingsobject (buis of plateau) aanwezig zijn.

Een relevante vraag is: Lijkt de gehouden nerts nog veel op zijn wilde soortgenoot of is hij goed gedomesticeerd? Deskundigen verschillen van mening over de mate van domesticatie. De gehouden nerts is zwaarder dan de wilde nerts. Ook heeft hij geen zwemvliezen. Sommigen geven aan dat de nerts, ondanks gerichte selectie, angstig en agressief zal blijven. Anderen weerspreken dit en vinden dat de gehouden nerts niet schuw, maar nieuwsgierig is. Zij wijzen op het grote aanpassingsvermogen van de nerts.

De moederdieren werpen in april/mei hun jongen in een nesthokje, ongeveer 4 tot 6 per moederdier. Vanaf 1 juli mogen moederdieren en hun jongen worden gescheiden (spenen). Dat betekent dat jongen

hun moeder verlaten als ze ongeveer 9 tot 11 weken oud zijn. In een deel van de gevallen worden jongen twee aan twee gehuisvest, voor het overige worden moederdier en jongen, als familiegroep, bij elkaar gehouden. In het najaar worden de beste dieren geselecteerd voor verdere fokkerij. De andere nertsen worden in de maanden november en december met koolmonoxide op het bedrijf zelf gedood. De pels wordt verkocht.

Welzijnsproblemen

Hoe is het gesteld met het welzijn van nertsen in kooisystemen? Daar is veel discussie over. Een belangrijk probleem is het voorkomen van afwijkend gedrag in de vorm van staartbijten of stereotiep gedrag. Dit afwijkend gedrag is wel sterk afhankelijk van al dan niet aanwezige kooiverrijking, individuele of groepshuisvesting, de speenleeftijd en voedingsbeperkingen. Op bedrijven waar op deze punten maatregelen zijn genomen om afwijkend gedrag te beperken, komt stereotiep gedrag beperkt voor. Verbeterslagen zijn wenselijk én mogelijk.

Een wilde nerts leeft in de buurt van water. Een relevante vraag is dan hoeveel behoefte de gehouden nerts aan zwemwater heeft. De stelling 'Een wilde nerts leeft bij het water, dus heeft een nerts behoefte aan zwemwater, en is het een welzijnsprobleem als de gehouden nerts geen zwemwater tot zijn beschikking heeft' is te kort door de bocht. Een praktijkproef liet zien dat staartzuigen en stereotiep gedrag niet afneemt bij de aanwezigheid van een waterbad.

2.7 Paarden, schapen, geiten en konijnen

Het welzijn van paarden staat in het publieke debat weinig ter discussie. Dat heeft waarschijnlijk te maken met het heterogene karakter van de sector (recreatie, melkerijen, sport, politie) en de kleinschaligheid van houderijen. Toch spelen in deze sector diverse problemen.

Welzijnsproblemen

Veel paarden worden individueel gehouden in relatief kleine boxen. Dat brengt verschillende problemen met zich mee: problemen met liggen en omrollen en stress en afwijkend gedrag. Het schort in een aantal gevallen ook aan een goed stalklimaat. Door slechte ventilatie, weinig uitmesten en gebrek aan weidegang heeft een aanzienlijk deel van de paarden te kampen met een luchtwegaandoening (COPD).

Veel paarden hebben last van maagzweren, doordat het voedselrantsoen onvoldoende is afgestemd op het verteringsstelsel van paarden en hun natuurlijke dieet.

Bij veulens kan het vroeg en abrupt scheiden van veulens van het moederdier leiden tot tijdelijke, maar ook chronische gedragsproblemen.

Paarden worden vaak al op jonge leeftijd afgericht en/of ingezet voor keuringen en wedstrijden. In sommige gevallen is het paard nog onvoldoende ontwikkeld en heeft het te kampen met gezondheidsproblemen.

In Nederland worden ook schapen, geiten, konijnen en eenden gehouden voor de productie van melk, wol en vlees. Bij schapen zijn er geen problemen die eruit springen en bijzondere aandacht vragen. Geiten, konijnen en eenden verdienen in het publieke debat ook de aandacht, maar het voert in het kader van dit commentaar te ver om uitgebreid op de welzijnsomstandigheden van deze diersoorten in te gaan. Zij worden op relatief beperkte schaal gehouden.

2.8 Transport en slacht

Transport

Voor alle diercategorieën geldt dat het transport een bron van stress is. De afstanden waarover dieren vervoerd worden, nemen toe, vooral

bij biggen en kalveren. Het vakmanschap van boer en veetransporteur kan veel stress voorkomen.

Doden

Het houden van dieren voor onder meer de productie en consumptie van vlees brengt met zich mee dat dieren gedood moeten worden. In principe is verdoving verplicht. Runderen worden verdoofd door middel van het schietmasker. De pin die in de hersenen geschoten wordt, zorgt voor directe bewusteloosheid. Hier doen zich geen noemenswaardige problemen voor. Dat is een ander verhaal bij varkens en pluimvee.

Varkens worden elektrisch bedwelmd of met behulp van CO₂. Beide bedwelmingsmethoden hebben hun voor- en nadeel. Bij elektrische bedwelmingsmethode treedt direct bewusteloosheid op, maar veroorzaakt het scheiden van individuele dieren van de groep veel onrust en stress. Bij bedwelmingsmethode met CO₂ worden de varkens groepsgewijs bedwelmd, maar is het inademen van hoge concentraties CO₂ pijnlijk ('happen naar adem') en duurt het even voordat de varkens het bewustzijn verliezen.

Pluimvee wordt verdoofd in een elektrisch waterbad (gangbaar) of met CO₂/O₂. Bij de eerste, gangbare methode worden de dieren groepsgewijs, levend aan slachthaken gehangen en door het waterbad gehaald. Omdat de stroomsterkte niet te hoog mag zijn in verband met bloedingen, lukt het onvoldoende om alle dieren daadwerkelijk te verdoven. Het verdoven met CO₂/O₂ is mogelijk, maar vraagt investeringen in de slachterij. Deze methode levert, bij goede toepassing, veel minder problemen op.

Voor slacht volgens de joodse en islamitische ritus wordt een uitzondering gemaakt. Hierbij hoeft niet te worden verdoofd. In theorie zou het te slachten dier na een goed uitgevoerde halssnede snel het bewustzijn moeten verliezen door een wegvallende bloeddruk. De meningen zijn daarover verdeeld. Wel staat vast dat het veel uit-

maakt welke diersoort geslacht wordt, hoe het dier behandeld en gefixeerd wordt en wat de kwaliteit van het mes is. Het doden van kippen met één halssnede is eenvoudig. Het doden van stieren met één halssnede is uiterst lastig. Voor een vloeiende en goede halssnede zijn de scherpste en lengte van het gehanteerde mes cruciaal. De joodse ritus heeft daarbij striktere voorwaarden dan de islamitische ritus.

Een bijzonder punt van zorg is het massale doden van dieren bij een uitbraak van een besmettelijke dierziekte. Deze dieren worden veelal afgevoerd voor destructie en niet naar de slachterij. De zorg richt zich in de eerste plaats op de ethische aspecten, maar ook op de emotionele schade en de beeldvorming richting de samenleving.

2.9 Uitleiding

In dit hoofdstuk is de veehouderijsector en zijn omgang met dieren in beeld gebracht. Op het gebied van dierenwelzijn zijn diverse knelpunten geconstateerd. Deze beslaan verschillende aspecten van de veehouderij: fokkerij, huisvesting, voeding, fysieke ingrepen, bestrijding van ziektes, transport en slacht.

Bij de welzijnsproblemen of houderijaspecten dient onderscheid te worden gemaakt tussen kortdurende en langdurende welzijnsproblemen. De langdurende welzijnsproblemen verdienen meer aandacht dan de kortdurende.

Langdurende welzijnsproblemen

- Ruwvoer witvleeskalveren (risico bloedarmoede en andere problemen)
- Stalklimaat vleeskalverhouderij (luchtweginfecties)
- Aandoeningen bij koeien door harde en soms gladde en natte vloeren
- Mengen van zeugen, biggen en vleesvarkens van verschillende herkomst ten behoeve van groepshuisvesting

- Prikkelarm hok voor varkens (gedragsafwijkingen, noodzaak couperen staarten)
- Veelvoorkomende aandoeningen bij varkens door o.a. stalklimaat en groeisnelheid
- Gezondheidsproblemen varkens door harde en soms gladde en natte vloeren
- Excessen met verenpikken bij leghennen in grote groepen (scharrel, voliëre, biologisch)
- Kannibalisme door hele snavels in biologische houderij leghennen
- Bloedluis in gehele houderij leghennen
- Bacteriële infecties in met name biologische houderij leghennen, met soms hoge uitval
- Problemen bij vleeskuikens door snelle groei
- Beperking voer- en drinkgedrag bij ouderdieren vleeskuikens (kans op chronisch gevoel van honger en dorst)
- Gezondheidsproblemen bij kalkoenen door snelle groei en stalklimaat
- Staartbijten en stereotypegedrag door kooisysteem nertsen
- Luchtwegaandoening bij paarden door stalklimaat
- Verkeerd voedselrantsoen voor paarden
- Te vroeg africhten en inzetten paarden
- Vroeg en abrupt scheiden van veulens van moederdier

Kortdurende welzijnsproblemen

- Onthoornen kalveren
- Oormerken
- Lange transportafstanden, met name voor nuchtere kalveren
- Afknippen staarten van biggen
- Snavelkappen
- Vangen vleeskuikens
- Onbedwelmde rituele slacht
- Verdovingsmethoden bij slacht van varkens en pluimvee

In de hoofdstukken 5 en 6 van dit commentaar wordt beschreven welke maatregelen vanuit staatkundig-gereformeerd perspectief wenselijk en nodig zijn en wie daarvoor verantwoordelijk is. Eerst is het nodig een beeld te hebben van het overheidsbeleid met betrekking tot dierenwelzijn. Dat gebeurt in hoofdstuk 3. Vervolgens wordt in hoofdstuk 4 in kaart gebracht wat de Bijbel over dit onderwerp zegt. Op basis van Bijbelse gegevens wordt een toetsingskader ontwikkeld waarop een standpuntbepaling plaatsvindt over de hiervoor genoemde thema's.

3. Overheidsbeleid

De overheid heeft diverse instrumenten om de veehouderij en de omgang met dieren te beïnvloeden. In dit hoofdstuk wordt een samenvatting gegeven van de huidige en toekomstige regelgeving, de achterliggende overheidsvisie en faciliterend beleid. Daarbij komt zowel de landelijke overheid als het provinciaal en Europees bestuur aan bod.

3.1 Nota Dierenwelzijn

In 2007 presenteerde minister Verburg haar Nota Dierenwelzijn. Deze nota stond aan de basis van de beleidsontwikkeling in de afgelopen jaren. Een visie op de verhouding mens en dier ontbreekt niet: 'Omdat dieren levende wezens zijn en positieve en negatieve emoties en pijn kunnen ervaren, moet de mens respectvol met het dier omgaan. Voor de gedomesticeerde dieren draagt de mens een speciale verantwoordelijkheid. Juist door zijn ingrijpen is hij verantwoordelijk voor een goede huisvesting en verzorging die tegemoet komt aan de aanwezige natuurlijke behoeften en gedragingen van het dier.'¹⁰

Binnen vijftien jaar moeten verschillende doelen gehaald worden: integraal duurzame houderijsystemen, zichtbaarheid van gehouden dieren voor burgers, beter dierenwelzijn (natuurlijk gedrag, daglicht, voldoende ruimte, geen fysieke ingrepen, geen transport over lange afstand) en voldoende kennis bij consumenten. Nederland moet daarbij in de Europese voorhoede zitten.

In de Nota wordt aangegeven dat het de grote uitdaging is om dierenwelzijn als meerwaarde te vermarkten. Zowel veehouders als ketenpartijen en consumenten moeten hier hun steentje aan bijdragen. De overheid ziet voor zichzelf een taak om goede randvoorwaarden te stellen. Dat betekent 'soms voorschrijven, soms stimuleren, faciliteren en waarderen, en soms agenderen'. De overheid gaat in princi-

---

¹⁰ Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, 2007, p. 9.

pe uit van een gelijk speelveld op Europees niveau. Nationaal zal alleen een stapje verder gezet worden als het vanuit de optiek van dierenwelzijn echt gewenst is en wanneer er een reëel handelsperspectief is. Draagvlak en het voorkómen van de export van welzijnsproblemen zijn hierbij leidend. In de Nota wordt het belang van innovatie, samenwerking en tussensegmenten (diervriendelijke producten tussen gangbaar en biologisch in) benadrukt.

Twaalf vermeldenswaardige actiepunten uit de Nota zijn:

- Ontwikkeling van integraal duurzame stallen, met name gericht op het voorkómen van fysieke ingrepen bij het dier, via subsidieregeling en fiscale voordelen op basis van de Maatlat Duurzame Veehouderij.
- Onderzoek naar het fokken van dieren die meer weerstand hebben tegen ziektes en veranderende omstandigheden ('robuuste' dieren).
- Op Europees niveau: inzet voor samenwerking met vooruitstrevende lidstaten, verbod op castratie van biggen en aanscherping van de regels voor veetransporten en vleeskuikens.
- Opstellen van regels voor betere huisvesting van melkvee.
- Onderzoek naar forse vermindering van het aantal keizersneden bij dikbillen.
- Afspraken tussen varkenshouderij en retail over verdoofd castreren van biggen (Inmiddels gerealiseerd).
- Verbod op het knippen van hoektanden bij varkens.
- Opstellen van convenanten met varkenshouderij en pluimveehouderij, betrokken ketenpartijen en maatschappelijke organisatie over tussensegmenten voor varkensvlees en pluimvee.
- Aanscherping van de regelgeving voor snavelbehandelingen bij leghennen.
- Onderzoek naar verbetering van bedwelmingsmethoden voor eendagskuikens, pluimvee en varkens.

- Debat over ethisch te kiezen richting rond eendagskuikens. De mogelijkheid van gentechologie als alternatief voor doden ligt op tafel.
- Veehouderij moet komen met geborgde kwaliteitssystemen voor het transport van dieren en met een plan van aanpak voor verbetering van lange afstandstransporten.

De huidige bewindspersoon voor landbouw, staatssecretaris Bleker, borduurt op dit spoor voort. Hij heeft naar aanleiding van het maatschappelijke debat over 'megastallen' eind 2011 de kabinetsvisie op de schaalgrootte en toekomst van de veehouderij gegeven.¹¹ Het vizier blijft gericht op 2020. Het kabinet wil zorgvuldige, duurzame veehouderijketens waarin het welzijn en de zorg voor dieren centraal staan. Het rekent op het bedrijfsleven. De regering borgt de basisnormen, maar verdere verduurzaming moet vanuit de markt en de ketens komen. Marktpartijen hebben daarvoor een belangrijke voorzet gegeven: het Verbond van Den Bosch.

Supermarktketens en sectororganisaties hebben afgesproken dat in 2020 al het vlees dat in de schappen ligt, op maatschappelijk verantwoorde wijze geproduceerd moet zijn. Via een ketenregisseur en private kwaliteitssystemen moet stevige verbetering van onder meer dierenwelzijn gerealiseerd worden.

De regering wil vooralsnog geen grens stellen aan de grootte van bedrijven of stallen. Wel gaat zij het mogelijk maken om, indien nodig vanwege volksgezondheid, sociaal-economische effecten of ethiek, grenzen te stellen.

Op korte termijn moeten alle veehouderijsectoren het antibioticagebruik halveren. De regering heeft via bedrijfsgezondheidsplannen, een registratieplicht, een Autoriteit Diergeneesmiddelen en de aanpak van 'veelgebruikers' de druk opgevoerd. Dat kan positief uitpak-

---

¹¹ Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, 2012.

ken voor dierenwelzijn (betere huisvesting), maar heeft ook risico's (tekortschietende aanpak dierziekten).

3.2 Wetgeving over dierenwelzijn

In 1993 trad de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (GWWD) in werking. Het oorspronkelijke wetsvoorstel richtte zich met name op de bestrijding van dierziekten. Gedurende de langdurige parlementaire behandeling van dit voorstel werd de wet echter aanzienlijk uitgebreid met regels over het welzijn van dieren. De welzijnsregels omhelzen algemene verboden, zoals het verbod op dierenmishandeling, de toepassing van het nee-tenzij beginsel op het houden en doden van dieren en op het toepassen van lichamelijke ingrepen bij dieren en bepalingen gericht op het houden, verhandelen, huisvesten, verzorgen, fokken en doden van dieren. Behalve het verbod op dierenmishandeling zijn deze welzijnsregels alleen van toepassing op gehouden dieren, of het nu gezelschapsdieren of landbouwhuisdieren zijn. Bij de uitwerking van de welzijnsregels zijn met name Europese richtlijnen leidend geweest.

Inmiddels hebben de Eerste en de Tweede Kamer de Wet Dieren aangenomen.¹² Deze wet zal de GWWD gaan vervangen. Het doel van deze nieuwe wet is niet een ingrijpende wijziging van de dierenwelzijnsregelgeving, maar de integratie van verschillende wetten die betrekking hebben op de omgang met dieren, waaronder de GWWD. Voor de veehouderijpraktijk verandert er vooralsnog niet veel. Het is wel opmerkelijk dat in de Wet Dieren de erkenning van de intrinsieke waarde van het dier en een algemene zorgplicht voor dieren als aparte artikelen expliciet in de wet zijn opgenomen. Overtreding van de zorgplichtbepaling is zelfs strafbaar gesteld.

---

¹² Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden, jaargang 2011, nr. 345.

Artikel 1.3 Intrinsieke waarde (Wet Dieren)

1. De intrinsieke waarde van het dier wordt erkend.
2. Onder erkenning van de intrinsieke waarde als bedoeld in het eerste lid wordt verstaan erkenning van de eigenwaarde van dieren, zijnde wezens met gevoel. Bij het stellen van regels bij of krachtens deze wet, en het nemen van op die regels gebaseerde besluiten, wordt ten volle rekening gehouden met de gevolgen die deze regels of besluiten hebben voor deze intrinsieke waarde van het dier, onverminderd andere gerechtvaardigde belangen. Daarbij wordt er in elk geval in voorzien dat de inbreuk op de integriteit of het welzijn van dieren, verder dan redelijkerwijs noodzakelijk, wordt voorkomen en dat de zorg die de dieren redelijkerwijs behoeven is verzekerd.
3. Voor de toepassing van het tweede lid wordt tot de zorg die dieren redelijkerwijs behoeven in elk geval gerekend dat dieren zijn gevrijwaard van:
  - a. dorst, honger en onjuiste voeding;
  - b. fysiek en fysiologisch ongerief;
  - c. pijn, verwonding en ziektes;
  - d. angst en chronische stress;
  - e. beperking van hun natuurlijk gedrag;voor zover zulks redelijkerwijs kan worden verlangd.

Veel bepalingen uit de huidige GWWD zijn uitgewerkt in lagere regelgeving. Het besluit aanwijzing voor productie te houden dieren (de zogenaamde positieflijst), het legkippenbesluit, het varkensbesluit en het ingrepenbesluit zijn voorbeelden hiervan. De minimale oppervlakte voor varkens is bijvoorbeeld niet opgenomen in de GWWD, maar in het varkensbesluit. Het verbod op het houden van 'kistkalveren' is niet opgenomen in de GWWD, maar in het kalverenbesluit. In de nieuwe Wet Dieren zijn daarom geen aanscherpingen van de regels voor het houden van dieren opgenomen.

3.3 Verbod pelsdierhouderij

Een specifiek onderwerp van het politieke debat is de pelsdierhouderij. In 2008 is er na een tienjarige overgangstermijn definitief een einde gekomen aan het fokken van vossen en chinchilla's voor hun pels. Deze dieren leken niet op een welzijnsvriendelijke manier ge-

houden te kunnen worden. Ze werden in Nederland maar op beperkte schaal gefokt.

In tegenstelling tot vossen en chinchilla's worden nertsen op grotere schaal gefokt. Deze categorie pelsdieren is ook al sinds de jaren negentig onderwerp van heftig politiek debat. In 1995 stemde de Tweede Kamer met grote meerderheid in met een motie van SGP-Kamerlid Van der Vlies. In deze motie werd gevraagd om een plan van aanpak voor de verbetering van het welzijn van nertsen. Hoewel de nertsenhouders gemaakte afspraken nakwamen, kwam minister Brinkhorst, op verzoek van een meerderheid in de Tweede Kamer, in 2001 met een wetsvoorstel waarmee de nertsenhoudery afgebouwd zou worden.

Het belangrijkste argument tegen de nertsenhoudery betrof niet langer het welzijn van de nertsen, maar het doel waarvoor de nertsen gehouden werden, het 'decadente' bont. Na verschuiving van de politieke verhoudingen in het voordeel van de nertsenhoudery bij de verkiezingen in 2002, trok de nieuwe minister (Veerman) het wetsvoorstel direct in. De uitvoering van het oorspronkelijke plan van aanpak werd doorgezet.¹³ Dit was tegen het zere been van SP-Kamerlid Van Velzen en PvdA-Kamerlid Waalkens. Samen dienden zij een initiatiefwetsvoorstel in om de pelsdierhoudery alsnog te verbieden.¹⁴ Ze kozen hierbij voor een overgangstermijn van tien jaar zonder enige schadevergoeding. Na lang politiek gesteggel is het wetsvoorstel van beide Kamerleden door een nipte meerderheid in de Tweede Kamer aangenomen (juni 2009). CDA, VVD, ChristenUnie en SGP steunden het voorstel niet.¹⁵

---

¹³ Onder de noemer 'Verordening welzijnsnormen nertsen (PPE) 2003'.

¹⁴ Kamerstukken Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/07, 30826, nr. 1-3 en vergaderjaar 2007/08, 30826, nr. 4.

¹⁵ Ten tijde van het schrijven van dit hoofdstuk heeft de Eerste Kamer zich nog niet definitief uitgesproken over het voorstel.

3.4 Kennis- en innovatiebeleid

Een stevig kennis- en innovatiebeleid is belangrijk voor het maken van een transitie in een maatschappelijk gewenste richting. In de eerste decennia van de vorige eeuw stond de verbetering van de productiviteit van de landbouw centraal. Sector, overheid en onderzoekers werkten samen aan deze breed gedeelde doelstelling. Het OVO-drieluik was de motor: onderzoek, voorlichting en onderwijs. Belangrijke elementen van dit drieluik waren een sterke, georganiseerde sector (Landbouwschap en productschappen), een centrale sturing en financiering (Rijkslandbouwvoorlichter, financiering voorlichting door landbouwministerie, financiering onderzoek door schappen) en een belangrijke rol voor proefboerderijen. De gezamenlijke doelstelling en centrale sturing waren een succes: de voedselproductie groeide enorm.

Dat is nu heel anders. Sinds de jaren zeventig hebben andere vraagstukken zich aangediend. Het is veel moeilijker geworden om heldere, gezamenlijke doelstellingen te vinden. Doelstellingen en belangen van de verschillende actoren kwamen meer tegenover elkaar te liggen. Een goed kennis- en innovatiebeleid is echter van onverminderd groot belang gebleven.

De afgelopen jaren is het beleid vooral gericht op het stimuleren van samenwerking tussen bedrijfsleven (primaire sector en andere schakels in de agro-keten), maatschappelijke organisaties en onderzoeks- en onderwijsinstellingen. Hiervoor is een scala aan regelingen en initiatieven uit de kast getrokken: convenanten, innovatieagenda's, kenniskamers, subsidieregelingen voor samenwerkende ondernemers, het InnovatieNetwerk en de Groene Kennis Coöperatie (platform voor verbindingen tussen groene onderwijsinstellingen, onderzoeksinstellingen, bedrijfsleven, lagere overheden en maatschappelijke organisaties). Daarnaast wordt geld uitgetrokken voor onderzoeksprogramma's en voor de uitrol van nieuwe technieken, stalsystemen en marktconcepten (subsidieregelingen voor duurzame stallen, demonstratieprojecten en 'tussensegment'-projecten en fiscale voordelen).

Een belangrijk instrument is de VAMIL (Willekeurige Afschrijving Milieu-investeringen). Veehouders die investeren in duurzame bedrijfsmiddelen en voldoende punten halen op de Maatlat Duurzame Veehouderij (gericht op milieu en dierenwelzijn), komen voor dit belastingvoordeel in aanmerking.

Productschappen spelen een belangrijke rol in de veehouderij. Via deze samenwerkingsverbanden investeren veehouders gezamenlijk in praktijkonderzoek. Ook zorgen deze organisaties voor de uitwerking en invoering van regelgeving, via sectorale verordeningen. De positie van productschappen staat onder grote druk. Een meerderheid van de Tweede Kamer wil ervan af. De regering wil voorsnog niet verder gaan dan het terugsnijden van het takenpakket.

3.5 Dierrechten en melkquota

Al meer dan een decennium hebben varkens- en pluimveehouders te maken met varkens- en pluimveerechten. Om de mestproductie aan banden te leggen heeft de overheid op nationaal niveau voor beide sectoren een systeem van dierrechten ingevoerd. Het aantal dieren in deze sectoren is op deze wijze min of meer geplafonneerd. De rechten zijn verhandelbaar. Boeren die uitbreiden, kunnen rechten kopen van boeren die hun bedrijf stoppen of krimpen. Dat heeft wel een prijs. Dierrechten vormen daarmee een rem op schaalvergroting. In de wet staat dat de dierrechten per 2015 worden afgeschaft, mits mestoverschotten dan opgeruimd zijn. Dat laatste is voorsnog niet het geval. De regering wil daarom in korte tijd overstappen op onder meer verplichte mestverwerking. Dat vraagt veel van de veehouderij, maar zal nodig zijn om de afschaffing van dierrechten door te kunnen zetten.

Melkveehouders in heel Europa hebben sinds de jaren '80 te maken met melkquota. Deze verhandelbare quota zijn ingevoerd om de melkproductie te beperken en overschotten te voorkomen. Afschaffing is voorzien in 2015. Ook melkquota vormen een rem op schaalvergroting.

3.6 Provincies en megastallen

Landbouw, wonen, werken, natuur, landschap en recreatie kunnen elkaar op het platteland behoorlijk dwarszitten. In 2002 werd de Reconstructiewet van kracht. Met grootschalige reconstructie zou in verschillende gebieden gezorgd moeten worden voor een betere indeling van functies. In de reconstructieplannen waren drie soorten gebieden opgenomen: extensiverings-, verwevings- en landbouwontwikkelingsgebieden (LOG). Waar natuur in de eerste categorie alle ruimte zou krijgen en de intensieve veehouderij zou moeten verdwijnen, zou in de zogenaamde LOG's juist volop ruimte geboden worden voor de ontwikkeling van de intensieve veehouderij. Die ruimte staat echter onder druk. Mede door het opheffen van de compartimentering van varkens- en pluimveerechten¹⁶ in 2008 gingen kapitaalkrachtige veehouders investeren in de bouw van zogenaamde megastallen; in veel gevallen niet bij huis, maar op een andere locatie of zelfs in een andere provincie. Met name deze verplaatsing leverde veel onvrede op bij gemeenten en omwonenden: Het zal ons niet gebeuren dat een 'vreemde' veehouder met een kolossale stal zomaar onze omgeving komt 'vervuilen'. Deze onvrede werd aangewakkerd door organisaties als Milieudefensie. Provincies maken nu een pas op de plaats. Verschillende provincies hebben de bouwblok-grootte voor veehouderijbedrijven begrensd tot maximaal 1,5 hectare. Dat geldt ook voor de provincie met de meeste intensieve veehouderij, Noord-Brabant.¹⁷ Verschillende provincies hebben ook de mogelijkheden voor vestiging van nieuwe veehouderijbedrijven met grote stallen ingeperkt, bijvoorbeeld door saldering (Overijssel). Saldering wil zeggen dat nieuwbouw pas kan plaatsvinden als elders een intensief veehouderijbedrijf stopt.

---

¹⁶ Compartimentering van dierrechten (ingevoerd met het oog op de begrenzing van de mestproductie) wil zeggen dat rechten voor het houden van een bepaald aantal dieren alleen verhandeld kunnen worden binnen een bepaald concentratiegebied (Oost-Nederland, Zuid-Nederland of de rest).

¹⁷ In Noord-Brabant is wel een uitzondering gemaakt voor de landbouwontwikkelingsgebieden. Hier geldt een maximum van 2,5 hectare.

Op nationaal niveau is de compartimentering van dierrechten opnieuw ingevoerd, waardoor Brabantse veehouders geen 'megastallen' meer kunnen bouwen in de veehouderijgebieden van Gelderland en Overijssel en andersom. Ook lijkt een politieke meerderheid zich tegen 'megastallen' te keren.

3.7 Europees beleid

Dierenwelzijn en de wijze waarop dieren gehouden worden is ook een thema waar de Europese Unie zich nadrukkelijk over uitsprekt. Het EU-actieplan voor dierenwelzijn dat in 2010 afliep, geeft een indruk van de koers die wordt gevaren. De Europese Commissie werkt aan het verhogen van de wettelijke normen voor dierenwelzijn, het stimuleren van onderzoek, het ontwikkelen van indicatoren voor dierenwelzijn, publieke betrokkenheid en internationale aandacht. Een nieuw actieplan staat in de steigers.

Voor verschillende categorieën landbouwhuisdieren zijn in de loop der jaren richtlijnen vastgesteld. De richtlijnen voor varkens, legghennen en vleeskuikens worden hieronder toegelicht, omdat ze belangrijke invloed hebben op de nationale veehouderij. Deze richtlijnen richten zich op het houden van dieren. Daarnaast is er ook de transportverordening. In deze verordening worden eisen gesteld aan onder meer de minimale ruimte die een dier tijdens transport moet krijgen en de bekwaamheid van chauffeurs.

Varkens

De Europese richtlijn voor varkens bevat regels ten aanzien van groepshuisvesting, het aantal vierkante meter per varken, 'speeltjes' en roostervloeren. In Nederland zijn deze regels opgenomen in het Varkensbesluit. Ook bij varkens gaat Nederland enkele stappen verder dan de Europese regelgeving eist. Waar Europa vraagt om een oppervlakte van 0,3 vierkante meter per big en 0,65 vierkante meter per vleesvarken, moeten Nederlandse varkenshouders m.i.v. 2013 voldoen aan een norm van 0,4 vierkante meter per big en 0,8 vierkante meter per vleesvarken. Waar Europa niet voor alle varkens een

gedeeltelijk dichte vloer vraagt, is in het Nederlandse varkensbesluit deze norm wel voor alle varkens opgenomen. Hoewel enkele andere lidstaten ook verder gaan dan Europa vraagt, loopt Nederland hierin voorop.

Leghennen

Het zijn vooral pluimveehouders met leghennen die met een forse omschakeling te maken hebben. De Europese richtlijn met regels voor het welzijn van leghennen bepaalt dat de legbatterij m.i.v. 2012 verboden is. In veel Europese lidstaten, met name de zuidelijke, hebben veel pluimveehouders de omschakeling naar een houderijsysteem zonder legbatterij nog niet gemaakt en blijkt 2012 bij lange na niet haalbaar. De Nederlandse pluimveehouders lopen voorop. In Nederland is discussie ontstaan over het minimale alternatief. De zogenaamde 'kleingruppenhaltung' is als compromis tussen de verrijkte kooi en het scharrelstelsel uit de bus gekomen. In de uit Duitsland overgewaarde 'kleingruppenhaltung' hebben leghennen meer ruimte dan in de verrijkte kooi en de legbatterij, leven ze in grotere groepen en hebben ze zitstokken en afgeschermd legnesten.

Vleeskuikens

De richtlijn voor vleeskuikens stelt dat vleeskuikenhouders voortaan een bezettingsgraad van niet meer dan 39 kilo (eindgewicht) per vierkante meter mogen hanteren. Als een geringe uitval van dieren kan worden aangetoond, mag de maximale bezetting verruimd worden naar 42 kilo per vierkante meter. Nederland heeft, evenals enkele andere lidstaten, extra eisen toegevoegd. Het is de bedoeling dat vleeskuikenhouders pas de bezettingsgraad mogen verruimen als ook kan worden aangetoond dat pootaandoeningen slechts in beperkte mate voorkomen.

EU-budget

Wat betreft de besteding van EU-budget is het volgende nog relevant:

- Nederlandse varkens- en pluimveebedrijven ontvangen nauwelijks Europese bedrijfstoelagen. Dit in tegenstelling tot wat regelmatig in media en door politici en dierenbeschermingsorganisaties wordt gesuggereerd.
- Nederlandse melkvee- en kalverhouders ontvangen wel Europese bedrijfstoelagen. Deze zijn of worden op korte termijn ontkoppeld van het aantal dieren en lijken meer en meer afhankelijk te worden gemaakt van het aantal hectares. Dat betekent dat de meer intensieve bedrijven (zonder uitloop van dieren, weinig grond) fors in zullen moeten leveren en de meer extensieve bedrijven (met uitloop van dieren, veel grond) erop vooruit kunnen gaan.
- De Europese Commissie trekt geld uit voor promotiecampagnes voor de consumptie van landbouwproducten, waaronder vlees en zuivel.

Bestrijding dierziekten

De bestrijding van besmettelijke dierziekten is een apart aandachtspunt. Het preventief ruimen van gezonde dieren heeft in het verleden veel commotie veroorzaakt. Voor de bestrijding gelden Europese regels. Vanwege economische voordelen koos Brussel eerst voor een strikt non-vaccinatiebeleid, inclusief het ruimen van dieren als belangrijke bestrijdingsstrategie. Dat is nu versoepeld: lidstaten mogen bij een uitbraak ook vaccineren zonder ruimen. Voorlopig is nog geen zicht op ruimte voor meer preventief vaccineren. Een zorgpunt daarbij is de kwetsbaarheid van de afzet van vlees van gevaccineerde dieren buiten Nederland. Via afspraken met supermarktketens en niet EU-landen moet deze afzet geborgd worden. Deze afspraken komen echter moeizaam van de grond.

3.8 Wereldhandelsorganisatie

Vlees gaat de hele wereld over. Europa en Nederland zullen daarom rekening moeten houden met internationale ontwikkelingen en de internationale handel. Internationaal gezien gaat de Europese Unie voorop in de normering van het houden van dieren. Om de concur-

rentiepositie van Europese veehouders niet in gevaar te brengen moet een ongelijk speelveld voorkomen worden. De Wereldhandelsorganisatie (World Trade Organization: WTO) werpt vooralsnog roet in het eten. Het is de Europese Unie nog niet gelukt om dierenwelzijn als volwaardig 'non trade concern' in het WTO-verdrag op te nemen. Als dat wel het geval is, kan Europa welzijnseisen stellen aan de import van producten uit derde landen, waaronder de Zuid-Amerikaanse zwaargewichten Brazilië en Argentinië. In de huidige onderhandelingen over een nieuw verdrag (de zogenaamde Doha-ronde) biedt de 'Green Box' in het WTO-verdrag wellicht meer kans. De Europese Unie heeft binnen deze Box ruimte geclaimd voor dierenwelzijn. Dat wil zeggen dat, indien de WTO hiermee akkoord gaat, de EU-ondernemers die voldoen aan hoge dierenwelzijnsnormen, mag belonen.

Aangezien de Doha-ronde al jaren duurt en er geen uitzicht is op resultaat, onderhandelen steeds meer landen over regionale en bilaterale handelsakkoorden. Een belangrijk traject is het overleg tussen de EU en de Zuid-Amerikaanse Mercosur-landen (Brazilië, Argentinië, Uruguay en Paraguay). Als de EU en het handelsblok Mercosur een akkoord sluiten, zal het voor de laatste gemakkelijker worden om vlees te exporteren naar Europa. Dat hangt wel af van de mate waarin afspraken gemaakt kunnen worden over het niveau van dierenwelzijn.

4. Bijbelse richtlijnen

De SGP is een politieke partij die bij haar standpuntbepaling in de eerste plaats onderzoekt wat de Bijbel zegt. Met betrekking tot het onderwerp dierenwelzijn is het daarom van belang om in beeld te krijgen hoe de Bijbel spreekt over het geschapene en over de eigen plaats van het dier. We willen hierbij komen tot een eigen waardering van het dier ten opzichte van de mens en de schepping en ook de plaats van het dier in relatie tot de mens en de schepping. Wat is de eigen, unieke plaats van het dier in Gods schepping? Of is het dier vooral geschapen om de mens te dienen? Hoe verhouden zich de (eigen) waarde van het dier ten opzichte van het doel en het gebruik van dieren door mensen?

4.1 Bijbelse context en cultuur

In de omgang met teksten uit de Bijbel zijn verschillende overwegingen van belang bij het laten meewegen hiervan in de beantwoording van bovenstaande vragen. De teksten uit de Bijbel komen uit een heel andere tijd en cultuur. Een korte schets kan dit duidelijk maken.

De historische context van het leefgebied van Israël in de tijd van de Bijbel wordt gekenmerkt door de volgende omstandigheden. Men had een zeer bescheiden staat van leven. Er was sprake van een subtropisch klimaat met gematigde maritieme invloeden. Men leefde in vaste woonplaatsen –primitief– sterk op landbouw georiënteerd. Dieren waren niet weg te denken uit het landleven. Dieren omringden het directe woongebied en konden een bedreiging vormen voor het voedsel (sprinkhanen konden de oogst vernietigen). Andere dieren vormden een directe bedreiging voor de mens zelf. Maar er waren ook gedomesticeerde dieren, zoals het schaap, de geit, het rund en de ezel. Zij werden gebruikt als bron van voedsel (melk, vlees), bron van grondstoffen (huiden, haar, beenderen) en bron van arbeidskracht (ploegen). Het gebruik van het 'boerenbedrijf' was kleinschalig. Men bezat vaak slechts enkele dieren. Vaak was er te

weinig grond voor een grote veestapel. Zij die wel veel vee bezaten (o.a. Abraham en Job), worden met ontzag genoemd.

Voor de eigenaar was het dier niet alleen een primair productiemiddel, maar ook een potentieel rijke bron van nageslacht. Dit had in de eerste plaats tot gevolg dat men terughoudend was met het slachten van dieren. De mensen aten bijna nooit vlees, alleen bij een offerfeest of andere plechtigheid. Ten tweede betekende slechte zorg voor de dieren dat de boer zelf direct de gevolgen ging merken.

Het is van belang om bovenstaande goed in overweging te nemen, voordat de vertaalslag van de Bijbelse noties naar vandaag de dag wordt gemaakt. Bij de uitleg van Bijbelse gegevens gaan we uit van het principe dat heel de Schrift van God is ingegeven, dat de tekst allereerst in haar eigen verband moet worden gelezen, dat teksten met teksten moeten worden vergeleken en dat wat in de Bijbel ontdekt wordt als grondpatroon en voorbeeld, ook als uitgangspunt en voorbeeld dient voor onze tijd. We moeten ervoor oppassen om losse teksten, zeker die teksten met betrekking tot de ceremoniële wetgeving, één op één over te nemen als een uitgangspunt voor vandaag. Een aantal tussenstappen is daarbij nodig. Allereerst moet de vraag worden beantwoord wat de culturele en cultische achtergrond van de tekst is. Vervolgens is het de vraag of het in de tekst gaat om het belang van het dier op zichzelf of om het nut van het dier voor de mens. Het gaat immers om het onderzoek naar de eigen plaats en waardering van het dier.

4.2 Waarde en plaats van het dier in de Bijbel

Als we willen nadenken over de eigen waarde en de eigen plaats van het dier, dan volgen we Schenderling¹⁸ in het onderscheid dat hij maakt tussen de intrinsieke en extrinsieke waarde van het dier. Bij de intrinsieke waarde van het dier gaat het om de eigen unieke plaats en de zelfstandigheid in de schepping. Onder de extrinsieke

---

¹⁸ Schenderling, 1999, p. 51-53.

waarde van het dier wordt verstaan het dier in de relatie tot de mens(en). Deze functie van het dier kan breder opgevat worden dan alleen de rol van voedsel of hulpmiddel. Het gaat hier ook om de waarde van het dier voor het oproepen van intrinsiek waardevolle ervaringen bij subjecten. Dit betekent dat we bij Bijbelteksten waarin het gaat om dieren, na moeten gaan of het hier om de eigen waarde van het dier als schepsel gaat of dat achter een gebod of verbod toch uiteindelijk het belang voor de mensen als gebruiker van de dieren een rol speelt.

Reden van dit onderscheid is om te zoeken naar de eigen waardering en eigen plaats van het dier als uitgangspunt ook voor vandaag. Daarbij gaat het vooral om de weging van de verschillende belangen die hier spelen, namelijk het eigen belang van het dier en het belang van de mens om goed met het dier om te gaan. Afgaand op bovenstaand criterium noemt Schenderling een aantal Bijbelplaatsen waarin het dier een eigen intrinsieke waarde heeft en als zodanig bescherming nodig heeft.

Elk dier heeft het recht om tot rust te komen.

Bij het sabbatsgebod mag ook het vee geen werk doen. Dit zou echter nog gelezen kunnen worden als dat alles in rust moet zijn, wil het voor de boer of eigenaar ook echt een sabbat zijn. In Exodus 23:12 wordt echter ook aangegeven dat de opdracht om te rusten tot doel heeft 'opdat uw os en uw ezel ruste'. Ezel en rund mogen uitrusten; dat wil zeggen dat zij weer op krachten mogen komen (een positieve ervaring).

In deze context staan de dieren niet als bezit van de mens, maar hebben ze een eigen plaats in de opdracht tot rust. De hele perikoop staat in het teken van de verplichtingen die de Israëliet heeft ten opzichte van zijn naaste en de natuur. Het woord in het Hebreeuws geeft iets aan van de rust die nodig is om weer op krachten te komen. Dit gedeelte zou gezien kunnen worden als een voorschrift

m.b.t. rust als een eigen waarde voor het dier. Positief geformuleerd: elk dier heeft het recht om tot rust te komen.

Soorten dienen in stand gehouden te worden.

Het verbod om met de jongen ook de moeder uit het vogelnest weg te halen (Deut. 22:6-7). Alhoewel hier een extrinsiek waarde-element zit in de zin dat het gaat om eetbare vogels en eieren, ligt hierin ook een zorg opgesloten voor een al te grote aantasting van de natuurlijke omgeving. Het verbod wil voorkomen dat twee opeenvolgende generaties van een vogelsoort worden gedood. Er ligt een zekere zorg in om de door God geschapen rijkdom en variëteit in stand te houden.

Onnodig dierenleed moet voorkomen worden.

Bij het verbod op een ongelijk span van een os en een ezel (Deut. 22:10) moet uiteindelijk gedacht worden aan bescherming tegen dierenleed. Immers het verschil in kracht, tempo en formaat zorgt ervoor dat het leidt tot beschadigingen bij het zwakste dier. En hoewel er misschien niet veel boeren waren die twee van zulke dieren hadden, werd het hun toch verboden. Andere exegeten wijzen hier op de mogelijke afweer van oude magische gebruiken, maar gezien de context is de bescherming van het zwakkere dier hier de meest plausibele verklaring. De intrinsieke waarde ligt hierin op de beschermwaardigheid van het dier. Onnodig dierenleed moet voorkomen worden.

Elk dier heeft recht op voedsel.

Ook bij het verbod op het muilbanden van een dorsende os (Deut. 25:4) komt de intrinsieke waarde van het dier naar voren, nu op een positieve manier. Tijdens het lostrappen van de aren en halmen door de os is er de natuurlijke behoefte van het dier om te eten. Dit leidt tot economische schade van de boer: zijn oogst wordt daardoor kleiner. Deze zou dat kunnen voorkomen door een muilband. Dit verbod is niet te herleiden tot een positieve extrinsieke waarde omdat de boer schade lijdt. Blijkbaar mag, positief gezien, het dier tijdens het

werk zijn natuurlijke aandrang volgen. Labuschagne spreekt hier zelfs van een recht van de dorsende os op voedsel tijdens de arbeid.¹⁹

Deze concrete geboden en verboden funderen de eeuwenoude praktijken die van vader op zoon in een agrarische samenleving mondeling werden overgedragen. De Bijbelteksten geven hierin richting en correctie aan het bestaande handelen.

Bij andere Bijbelteksten is soms een duidelijke positieve teneur aanwezig (bijvoorbeeld Spreuken 12:10: De rechtvaardige kent het leven van zijn beest; maar de barmhartigheden der goddelozen zijn wreed.) zonder dat er sprake is van een concrete invulling. Bij andere Bijbelteksten lijkt er ook sprake te zijn van bescherming van dieren (zoals het verbod op het koken van een bokje in de melk van zijn moeder: Exodus 23:19), maar exegetisch zijn er geen duidelijke lijnen te trekken naar aanwijzingen van een intrinsieke waarde. In het voorbeeld van Exodus 23:19 zou je je kunnen afvragen waarom er dan helemaal geen verbod op het doden van het bokje volgt.

4.3 Theologische lijnen

Naast losse Bijbelteksten gaan we ook op zoek naar theologische lijnen in het spreken van God over de thematiek van de schepping en de eigen plaats van de dieren. We lopen de Schrift af vanuit de perspectieven van schepping, zondeval, de komst van Christus en de herschepping. Het is goed om aan de hand van elk van deze thema's kort na te gaan wat het betekent voor de eigen waarde en status van het dier.²⁰

4.3.1 Schepping

In dit gedeelte gaat het om de eigen plaats van het dier als scheepsel. Opvallend in de schepping is dat het landdier op dezelfde dag als de

---

¹⁹ Deut. 25:4; Labuschagne, 1990.

²⁰ Zie hiervoor ook: Massink e.a., 1995, p. 20-29.

mens is geschapen. Het dier is een 'collegaschepsel' van de mens. Het kan echter niet zoals de mens in verantwoordelijkheid kiezen en handelen. Dieren zijn namelijk niet zoals de mens naar Gods beeld geschapen. Wel is van alle schepselen het dier de mens het meest verwant, meer dan de planten.²¹

De mens is als vegetariër geschapen (Gen. 1:29-30), de dieren worden uitdrukkelijk niet genoemd als bron van voedsel voor de mens. Zij mogen leven van de opbrengsten van bomen, planten en struiken. Er is wel een duidelijke hiërarchie, de mens is geschapen naar het beeld van God. En in één adem volgt: En dat zij heerschappij hebben over de vissen van de zee, en over het gevogelte van de hemel en over het vee ... en over al het kruipend gedierte dat op de aarde kruipt (Gen. 1:26).

In het noemen en geven van namen aan de dieren (Gen. 2:19-20) ligt ook de beschikbaarheid van het dier voor de mens opgesloten. Tegelijk omvat de opdracht tot heerschappij een mandaat om gebruik te maken van iets voor het eigen nut. In het Hebreeuwse woord voor heerschappij ligt een machtsfactor opgesloten in de zin van het onderwerpen van plant en dier naar eigen inzicht. Men heeft dit wel gelezen als een onbeperkte toekenning van macht zonder grenzen. Bij deze opvatting moeten echter een paar kanttekeningen worden gemaakt.

De aarde is in de schepping voor de mens klaargemaakt, een enorm gebied ligt nog open. Moderne vragen rond milieuproblematiek of ruimtegebrek mogen hier niet in gelezen worden. Heerschappij zal in de scheppingsopdracht bepaald worden door het beeld van God. De uitleg van de woorden 'beeld en gelijkenis' (Gen. 1:26) kunnen uitgelegd worden in de richting van de mens als Gods vertegenwoordiger. Hoe God regeert, is bepalend voor hoe de mens zal (dienen te) regeren. We komen dan dicht bij het begrip rentmeesterschap.

---

²¹ Massink e.a., 1994, p. 109.

God houdt zich blijvend met Zijn schepping bezig (Psalm 104, en ook Genesis 6-9). God is betrokken bij elk leven. In de mogelijkheden van de voortplanting die er in de schepping gegeven zijn voor de dieren, betekent het ook dat er ruimte is voor de mens om in te grijpen. Tegelijkertijd roept het de vraag op waar de grenzen liggen. Als elk dier binnen het geheel van de schepping zijn functie heeft, kan het dier dan gebruikt worden voor iets wat daarbuiten ligt, zoals het laten aangroeien van menselijk weefsel? Of mag er geconcludeerd worden dat wat blijkbaar kan in en met de schepping, daarmee ook de ruimte is die God aan de mens heeft gegeven?

De ethicus prof. dr. W. H. Velema merkt hierbij op dat dit 'samen-engelijktijdig-geschapen-zijn' beperkingen oplegt aan het menselijk handelen.²² Het dier is medeschepsel van de mens. Om onze schuld is het zelfs een medezuchtend schepsel. Het dier mag daarom niet als een product of als een ding worden behandeld. Het dier moet dier blijven. Hij is van mening dat hierdoor grenzen zijn gesteld aan de ethische toelaatbaarheid van diverse veeteeltmethoden en het sleutelen aan dierlijke erfelijke eigenschappen.

4.3.2 Zondeval

Na de zondeval is het opvallend dat Adam en Eva hun schaamte proberen te bedekken door vijgenboombladeren (Gen. 3:7). Ter bedekking van hun schaamte zorgt God echter voor een andere bedekking: rokken van vellen (Gen. 3:21). Daarmee wordt impliciet verwezen naar het doden van een of meer dieren door God Zelf.

Meteen nadat Adam en Eva het paradijs hebben verlaten, is er sprake van offers. Wat er ontvangen is van God, wordt teruggegeven aan God als een teken dat alles van Hem is. Hoewel er veel geofferd is in de tijd van het Oude Testament, ging het uiteindelijk niet om de offers op zichzelf. Psalm 50 waarschuwt dat het gaat om de gestalte van het innerlijk, van het hart als centrum vanwaaruit de beslissin-

---

²² Heideveld, 1995.

gen worden genomen. Het offer dient een zichtbaar teken te zijn van innerlijke overgave en toewijding van het hele hart aan God.

In het vloeien van het bloed wordt uitgetekend dat de dood het loon van de zonde is. Het dier ontvangt de doodstraf die de zondaar verdiend had. De dieren zijn door God aangewezen om geofferd te worden. De vele aanwijzingen voor de cultus vormen een nadrukkelijk gebod dat God de offerdienst niet overlaat aan de keus van het volk van Israël, maar Zelf duidelijk en nauwkeurig alle aanwijzingen geeft. Aan het vele bloed dat gevloeid is in de offerdienst, men zie alleen al het enorme aantal offerdieren bij de ingebruikname van de tempel onder Salomo, ligt uiteindelijk een Goddelijke opdracht ten grondslag.²³

Noachitisch verbond

We lezen in Genesis 9, na de zondvloed, dat God Noach zegende en zelfs een verbond met hem oprichtte. Daarin klinkt ook de verandering van voedsel. Al het gedierte van de aarde, het gevogelte van de hemel en alle vissen der zee zijn door God in Noachs hand overgegeven. Alles wat zich beweegt, mag naast de al bij de schepping genoemde planten, groenten en vruchten tot voedsel zijn. Eén beperking is er hier: er mag geen vlees met bloed gegeten worden.

Tegelijk lijkt hier het verbond ook breder getrokken te worden naar het dier dat weer onder de mens in hiërarchie is geplaatst. Er lijkt hier een grote vrijheid gegeven te worden aan Noach en zijn nakomelingen om naar eigen gelieven gebruik te maken van alle dieren met de genoemde beperking erbij. Er wordt in vers 2 zelfs gesproken over “uw vrees en verschrikking zij over al het gedierte” en “zij zijn in uw hand overgegeven”. Tegelijk houdt het verbond toch ook richting de dieren meer in dan het bovengenoemde. God Zelf laat weten dat Hij niet alleen een verbond met Noach en zijn nageslacht sluit, maar ook met alles wat leeft (vers 11). Dit betekent dat God belooft

---

²³ Hoewel exegeten verschillen over de aard en hoedanigheid van de zogeheten kindoffers, wordt deze praktijk in welke vorm dan ook uitdrukkelijk verboden.

niet nog een keer zo'n vernietigende watervloed te laten gebeuren. De regenboog vormt daarbij het teken waarbij God aan Zijn verbond gedenkt met Noach en al het leven. Die toevoeging wordt in totaal vier keer expliciet genoemd.

4.3.3 Christus' komst en de herschepping

Wat opvalt, is dat Christus zonder enige moeite vis gebruikt voor de consumptie bij de wonderbare spijzigingen en de wonderbare visvangst. Hij refereert nergens aan de oorspronkelijke orde als zou de mens vegetariër moeten zijn; eerder doet Hij mee met het eetpatroon van de mensen in Israël, zover zelfs dat sommigen aanleiding zagen Hem daarin te beschuldigen (o.a. Mat. 11:19) in tegenstelling tot Johannes de Doper.

De offers uit het Oude Testament wijzen vooruit naar hét offer dat gebracht wordt. De Zoon van God offert Zichzelf als het Lam van God. In dat offer, in de opstanding, in de hemelvaart en de uitstorting van de Heilige Geest breekt de laatste bedeling aan, die in de Bijbel genoemd wordt het laatste der dagen. Paulus ziet in Romeinen 8 de kosmische consequenties daarvan. In de komst van Christus blijkt dat God Zijn schepping nooit heeft losgelaten, maar haar in Christus brengt tot een hernieuwde schepping. Nu is het schepsel/de schepping nog aan het zuchten. Paulus spreekt over barensweeën die uitlopen op de geboorte van een nieuwe hemel en een nieuwe aarde. Degenen die Christus mogen kennen, zien uit naar de definitieve verlossing die komen zal.

In Christus wordt de schepping herschapen inclusief de natuur en de dierenwereld. Een passage die iets laat zien van de komst van het Koninkrijk, is Markus 1:13, waarin Christus na de verzoeking in de woestijn omgeven wordt door de engelen en de wilde gedierten. Ook de bekende passages uit Jes. 11 (de koe en de berin zullen tezamen weiden) en Jes. 65 (de wolf en het lam zullen tezamen weiden) spelen daarin mee. Er zijn ook passages waarin het heil van de toekomst beschreven wordt in het wegdoen van de wilde gedierten (Ezech.

34:25). Het eschatologische heil omvat ook de natuur en de dierenwereld.

4.3.4 Leven in de tussentijd

Juist de komst van het ene Offer maakt al de andere offers overbodig (volgens de Hebreeënbrief). Praktisch gezien betekent dit dat er door christenen geen dieren meer gebruikt worden voor de offerdienst. We vinden in het Nieuwe Testament geen concrete aanwijzingen voor een aparte ethiek voor de christengemeente met betrekking tot dieren. Daar lagen niet de knelpunten van toen. We moeten ze er ook niet proberen in te lezen en de tekst niet overvragen. Wel is in de christelijke doordenking van de schepping de volgende hiërarchie gehanteerd: God als Schepper staat boven de mens. De mens staat als beelddrager van God boven het dier.

*Karl Barth*²⁴

Er is weinig literatuur waarin het thema dierenwelzijn theologisch is uitgewerkt. Bij de theoloog Karl Barth (1886-1968) zijn wel enkele noties te vinden die van betekenis zijn. Barth spreekt over de tijd tussen Christus' eerste en tweede komst van een tussenregeling, een noodorde, die bij de herschepping vervangen zal worden door volmaakte harmonie. De mens mag als stadhouder van God de harmonie bewaken die op aarde heerst. In deze tussentijd is er gemeenschap en lotsverbondenheid. Ook de veestapel van Achan werd gestenigd. Ook het vee heeft zwaar te lijden (Joël 1:15-20). Mens en dier rouwen in Ninevé, terwijl de redding ook geschiedt met het oog op mens en dier (Jona 3 en 4). Deze gemeenschap/gemeenschappelijkheid van mens en dier wordt tegenwoordig nauwelijks meer gevoeld.

Er is in de Bijbel echter ook sprake van belangenstrijd. Bewoonbare gebieden moeten beschermd worden tegen wilde dieren. De mens moet regulerend optreden: heersen (Gen. 1:26-28, Psalm 8). Dat betekent: leiding nemen, orde scheppen, orde handhaven net zoals

---

²⁴ Barth, p. 5-28.

de Schepper heeft gedaan. Deze functie van de mens wordt in verschillende beelden weergegeven: stadhouder, Gods vertegenwoordiger, scheidsrechter en herder. Heersen betekent hier zorgen voor en beschermen van nuttige dieren en het bestrijden van schadelijke dieren. Barth wijst op de andere context: toen werd veelmeer de mens bedreigd in zijn bestaan, nu is het vooral het dier dat bedreigd wordt in het (voort)bestaan.

Het onderscheid tussen mens en dier ligt in de Godsrelatie. De mens is naar het beeld van God geschapen. Mens en dier mogen dus nooit aan elkaar worden gelijkgesteld. De mens mag dieren gebruiken. In Gen. 9:1-5 krijgt de mens de opdracht om over dieren te heersen en hun vlees te eten.

Ethische implicaties

Barth stelt dat er een wezenlijk verschil is in de omgang met het leven van bloemen en planten en die met dieren. Bij bloemen en planten worden ze vaak niet vernietigd, maar kan er opnieuw een vrucht komen. Bij dieren wordt er wel uniek leven gedood. Hij betreft de omgang met dieren vooral op een persoonlijk ethisch vlak. Als er dieren gedood moeten worden, dan moet dat de uitzondering zijn en niet de regel. Elke keer moet het besef er zijn en blijven dat het zo niet bedoeld is. Persoonlijk moreel besef is belangrijk voor de tussentijd, in de wetenschap dat het straks heel anders zal zijn. Barth memoreert daarin het respect voor al het geschapen leven. Hij betreft dat op een persoonlijk vlak: elke gelovige slager zou met voorzichtigheid moeten slachten in de hoop op een nieuwe toekomst.

4.4 Toepassing voor de praktijk

Lange tijd is de omgang met dieren binnen de christelijke theologie en ethiek geen thema geweest. Het wordt de kerk ook wel kwalijk genomen dat juist in een cultuur die door het christendom mede bepaald is, het heeft kunnen leiden tot in ogen van sommigen diermisbruik op grote commerciële schaal.

Het gaat zelfs zover dat de Animal-Rights beweging vanaf de tweede helft van de 20^e eeuw heftige beschuldigingen heeft gemaakt dat de Bijbel op dit punt erg selectief is gelezen. Thomas van Aquino moet het bij hen ontgelden, omdat in zijn visie de dieren volgens de Animal-Rights beweging pure gebruiksubjecten zijn geworden. Schenderling ontkracht deze kritiek door te stellen dat de omgang met dieren niet wezenlijk slechter was dan in de andere bestaande culturen. De losse Bijbelteksten waarin positief over dieren gesproken werd en die binnen de kerk genegeerd zouden zijn, vervallen in een aantal gevallen bij nadere exegese, terwijl zij op het eerste gezicht wel in aanmerking zouden komen voor de toepassing in een uitgewerkte dierethiek.²⁵

Vandaag de dag zijn veel (reformatorische) christenen werkzaam in de intensieve veehouderij. Fractievoorzitter Thieme van de Partij voor de Dieren (PvdD) haalde een bekend citaat aan in haar kritiek dat betrekking heeft op de omgang met dieren vanuit deze christelijke hoek: „Als een boer bekeerd wordt, merken zijn dieren dat het eerst.”²⁶

De Bijbel en de christelijke traditie spreken duidelijk over de omgang met dieren. Er zijn algemeen geldende richtlijnen te geven. Het probleem is echter de vertaalslag in de cultuur. Want wat respect voor het leven is, is afhankelijk van wat er binnen de bepaalde cultuur aan opvattingen zijn over het leven. Wat is onnodig lijden? Wat is leefruimte? Welke ruimte bijvoorbeeld mag je, moet je als (christen)boer hanteren voor de hokken van je kalveren?

Waarden en normen kunnen enorm verschillen per cultuur. Die culturele setting bepaalt voor een deel ook de bril waarmee we de Schrift lezen en interpreteren. Tegelijk is waar dat nieuwe inzichten kunnen zorgen voor een nieuw herlezen van de Schrift waarin tot onze schrik kan blijken dat bepaalde terreinen onontgonnen gebied

---

²⁵ Schenderling, 1999, p. 27-36 en p. 115-168.

²⁶ De Groot, 2008.

zijn geweest en waar de economie met haar maatstaven (maximaal rendement, efficiëntiedenken) de boventoon heeft gevoerd. In elke tijd en binnen elke cultuur moet gezocht worden naar een verantwoorde theologische doordinking van de thematiek van mens, dier, plant en milieu. Daarvoor zijn de volgende bouwstenen aan te dragen.

4.4.1 Rentmeesterschap

In de christelijke ethiek wordt het begrip rentmeesterschap gebruikt voor ons omgaan met ons bezit en met het geschapene. Uitgangspunt is dat God de Eigenaar van alles is (Lev. 25:23; Ps. 24:1, 50:10), dat Hij Zijn schepping aan de mens in beheer heeft toevertrouwd (Gen. 1:28 en Ps. 115:16) en dat de mens eens rekenschap van zijn beheer moet afleggen (Mat. 25:19). In de Bijbel komt het begrip rentmeesterschap in deze zin niet rechtstreeks voor; wel als vergelijking (Luc. 12:42) en overdrachtelijk (1 Petr. 4:10). Als rentmeester heeft de mens de plicht om te arbeiden met het materiaal dat God hem heeft toevertrouwd. Dat hij geen absoluut eigenaar van zijn bezit is, maar het in beheer heeft gekregen, houdt in dat zijn gebruik daarvan overeenkomstig Gods wil moet zijn, in dienst van God en tot welzijn van de naasten, in het bijzonder ook de behoeftigen, zowel in de naaste omgeving als wereldwijd.²⁷

Het gaat hier om een algemene levensopdracht voor elk mens, die niet in detail is uitgewerkt. Kernbegrippen en kernverantwoordelijkheden voor de mens in de omgang met de dieren zijn:

1. *Respect voor het leven.* Het leven is geschapen en gaat terug op een bewuste wilswaard van God waardoor het leven is ontstaan. Dieren zijn 'collega-schepsels' van de mens. Wel staat de mens in hiërarchie boven het dier en kan het leven van een mens niet met het leven van een dier op één lijn worden gesteld.
2. *Voorkoming van onnodig (laten) lijden van dieren.* Te denken valt aan verwaarlozing van de noodzakelijke zorg in geval van voed-

---

²⁷ De Vries, 2005.

sel, gezondheid, en leefruimte. Maar daarbij gaat het ook om het zodanig doden van dieren dat ze niet langer dan nodig hoeven te lijden.

3. *Verantwoordelijkheid*. Rentmeester betekent in staat zijn verantwoording af te leggen aan de Heere, Die het beheer aan de mens heeft toevertrouwd, maar niet heeft uitbesteed.

Tegen een aantal ingrepen in de bestaande dierenwereld zijn ethische bezwaren aan te dragen. Bijvoorbeeld bij het gebruik van 'donordieren' zullen dieren allereerst genetisch gemanipuleerd moeten worden om de enorm sterke immunologische afstoting door de ontvanger te verminderen. Om de doelmatigheid van het fokken van genetisch gemanipuleerde dieren te vergroten zal bovendien vermoedelijk een vorm van klonen van die dieren gaan worden gebruikt. Vervolgens dienen de dieren steriel, en dus niet erg diervriendelijk, gehouden te worden. Ook als men deze ingrepen niet principieel geheel wil afwijzen, betekenen ze nog wel een aantasting van het welzijn en de integriteit van het dier als schepsel van God. Ook al worden dieren als voedsel gebruikt, dan rechtvaardigt dit dus niet zonder meer het fokken, manipuleren en houden van dieren als orgaanleveranciers.²⁸

Wanneer het gaat om de vraag naar de waarde van de dieren bijvoorbeeld in het offeren, dan ligt de extrinsieke waarde daarin duidelijk opgesloten. De dieren worden hier gebruikt voor een doel dat buiten hen zelf ligt. Tegelijk zijn in het onderscheid tussen intrinsieke waarde en extrinsieke waarde ook nuanceringen aan te brengen. Ligt in de offercultus niet tegelijkertijd een directe aanwijzing van de hoge plaats van het dier in de schepping? De zonde wordt zo serieus genomen dat het het leven kost van een gaaf dier. Een ziek dier mocht niet geofferd worden, omdat het beste alleen goed genoeg was voor God. Juist in de opdracht om alleen gezonde en gave dieren zonder gebrek te offeren geeft aan dat de prijs hoog was voor Israël,

---

²⁸ Jochemsen (Lindeboom Instituut).

dat zelf moest leven van de dieren. De kanttekening bij het onderscheid tussen intrinsieke en extrinsieke waarde gaat hierom dat alles ook in de schepping als extrinsieke waarde beschreven kan worden als bestemd voor de eer en lof van God. In de waardering van intrinsieke en extrinsieke waarde moet het geheel van relaties meegenomen worden om tot een goede beoordeling te komen.

4.4.2 Hedendaags cultuurfront

Zonder daar heel diep op in te kunnen gaan is er in de huidige westerse samenleving sprake van een confrontatie van grofweg twee verschillende levensbeschouwingen. Aan de ene kant is er de christelijke geloofstraditie met de schepping als geloofsuitgangspunt. Aan de andere kant is er de dominante cultuur die gekenmerkt wordt door het denken vanuit het evolutiemodel, waarbij alles bij toeval tot stand komt. Het evolutionisme vormt daarin de levensbeschouwelijke tegenhanger van het geloof in de schepping. Daarbij valt de hiërarchie van mens boven dier weg; de mens is immers in deze opvatting een zoogdier dat zich verder aan het ontwikkelen is.

Daarin zit een dubbele beweging. Het unieke van de mens als scep-sel dat gesteld is over de schepping, valt weg. Het doel ligt niet meer boven de schepping (in het eren van God de Schepper), maar in het voortbestaan van het hier en nu. Mens en dier verschillen daarin wezenlijk niet meer van elkaar. De mens wordt verdierlijkt en het dier wordt vermenselijkt. Dat heeft ingrijpende gevolgen voor de omgang met mens en dier. Het betekent aan de ene kant de verhoging van het dier tot op het menselijke niveau. Aan de andere kant is er in de 'survival of the fittest' sprake van een genadeloze strijd om te overleven en te bestaan. Het lijkt dan ook moeilijk hier een normatieve ethische theorie te ontwikkelen bijvoorbeeld rond de thematiek van het uitsterven van diersoorten.

4.4.3 Intrinsieke waarde

Uit de Bijbels-theologische doordenking mag de conclusie getrokken worden dat dieren een eigen intrinsieke waarde hebben. Immers net

zoals voor de mens geldt voor het dier dat het geschapen is. Dat wil zeggen: het gaat allereerst terug op een scheppingsdaad van God als een geopenbaarde wilswaarde van God. Hij sprak en de dieren waren er, ieder naar zijn eigen soort. Het dier is een levend wezen of zelfstandig functionerend organisme. Het heeft een eigen plaats in de schepping. De Bijbel onderschrijft onder andere in het verbod op het eten van dierenvlees met bloed de hoge waarde van het leven.

Een andere overweging voor de intrinsieke waarde is het vermogen van dieren om intrinsieke (zowel positieve als negatieve) ervaringen te ondergaan. Uit empirisch onderzoek naar het bewustzijn bij dieren kan de conclusie na jaren van onderzoek zijn: dieren *kunnen* intrinsiek waardevolle ervaringen opdoen. De reacties zijn niet terug te brengen op prikkels en voorspelbare reacties alleen.

De intrinsieke waarde van het dier ligt daarin dat het dier geschapen is door God en een eigen (onopgeefbare) plaats in de schepping heeft. Concreet betekent dit dat elk dier recht heeft op een eigen plaats, vrij vertaald naar een eigen leefruimte. In de voorschriften uit de Bijbel ligt een exemplarisch karakter opgesloten hoe we met dieren behoren om te gaan. Bij de dorsende os bijvoorbeeld blijkt dat het dier tijdens het werk ruimte moet krijgen zijn natuurlijke aandrang te volgen. Er moet ruimte zijn om te leven.

De opdracht tot rust uit Exodus 23 geeft aan dat ook het dier daarbij hoort. Het dier mag ook op adem komen. Ligt hier in het sabbatsgebod ook niet een vooruitwijzing naar de herschepping van de eeuwige rust, waarvan mens en dier in de nieuwe hemel en aarde zullen genieten?

In het Bijbelgedeelte over het verbod om met de jongen/eieren ook de moedervogel weg te halen en op te eten, ligt een waarschuwing opgesloten om de aanwezige rijkdom en variëteit van de schepping niet te verstoren. Er spreekt een bepaalde lotsverbondenheid uit: mens en dier maken beiden deel uit van het geheel van de schep-

ping. Verstoringen in die gegevenheid keren als een boemerang terug naar de mens zelf en zijn op lange termijn ook niet goed voor mens, dier en schepping.

De perceptie van dieren is cultureel en historisch bepaald en ook aan veranderingen onderhevig. Vanuit de Bijbel (heerschappij voeren, Genesis 1, Noachitisch verbond) wordt de mens een bepaalde vrijheid gegeven om met het dier, de dieren om te gaan naar eigen inzichten. Tegelijkertijd krijgt de mens daarin geen vrijbrief en blijft hij verantwoordelijk en kan daar ook op aangesproken worden, persoonlijk en collectief.

Mede door de ongekende technologische vooruitgang zijn er op het gebied van de dieren enorme veranderingen geweest. Natuurlijke processen konden worden versneld, herhaald op kleine en grote schaal met ingrijpende gevolgen. De nadruk op de afhankelijkheid van de natuur heeft grotendeels plaatsgemaakt voor de beheersing van de natuur. Veel is mogelijk, maar niet alles is wenselijk en in Bijbels licht verdedigbaar. Waar ligt de grens tussen geoorloofd ingrijpen en gebruiken van de potentiële mogelijkheden van en in de schepping? Waar houdt het verschil tussen God als Schepper en de mens als schepper hier op? Bedrijfsmatigheid, efficiëntiedenken, schaalvergroting, winstmaximalisatie hebben hun intrede gedaan, ook op het boerenerf, in de veehouderij.

4.4.4 Omgang met dieren

Hoe verhoudt zich deze eigen inherente/intrinsieke waarde van het dier met de waarde van het dier voor de mens? Mag de mens dan onbeperkt zijn gang gaan met dieren? Nee, juist als we de intrinsieke waarde van de dieren zien of weer gaan ontdekken, brengt dat een aantal consequenties met zich mee:

1. Respect voor het leven. Het zinloos doden van dieren moet te allen tijde voorkomen worden.
2. Voorkomen van onnodig lijden.
3. Ruimte om te leven.

Respect voor het leven

Het zinloos doden van dieren moet te allen tijde voorkomen worden. Het leven van elk dier is van waarde: de mens kan niet vrij beschikken over het leven van een dier, omdat het bloed van het dier, dat is het leven, van God komt. Dieren zijn in dat opzicht eigendom van God als Schepper. Het doden van dieren is toegestaan in een aantal gevallen:

- Als voedsel. Vanuit het Noachitisch verbond wordt onbekommerd gesproken over de verandering van voedsel voor de mens. Voortaan mogen ook dieren gebruikt worden als vlees, mits er geen bloed aanwezig is. Zelfs in het Nieuwe Testament op het zgn. apostelconvent wordt dit gebod gehandhaafd (Zie Hand. 15:20)! Daarnaast worden in het Oude Testament concrete richtlijnen gegeven die onderscheid maken tussen reine en onreine dieren. Ook Christus maakt gebruik van de vissen en het paaslam bij het Pascha.
- Bij bedreiging van de leefsituatie. Niet het dier zal heersen over de mens, maar andersom. Daarmee wordt in de scheppingsopdracht ruimte gegeven aan de mens om in orde te leven.

Het doden heeft hier een doel dat in de schepping zelf opgesloten ligt. Anders wordt het als er in de genetische code van het dier ingegrepen moet worden. Bij zinloos doden is sprake van verspilling van kostbaar leven. Juist de eschatologische verwachting zoals die uitgebeeld wordt in Jesaja 11 en 65 laat zien dat ook in de dierenwereld de angst en de dood niet meer zullen regeren. De dood hoort daarom niet bij het leven, zowel bij de mens niet als bij het dier niet. Velen zijn dat besef kwijtgeraakt en aan het doden van dieren gewend geraakt, omdat het zoveel gebeurt. De bezinning op de eigen plaats van het dier kan ons de ogen openen voor het doden van dieren als een noodzakelijk kwaad. Het doel van de veehouderij en de wijze waarop vee gehouden wordt, mogen niet leiden tot zinloos lijden en doden van dieren. Vanuit deze gedachte zijn er bijvoorbeeld grote vraagtekens te zetten bij het doden van miljoenen pas-

geboren haantjes, omdat ze economisch gezien weinig tot geen waarde hebben.

Voorkomen van onnodig lijden

Wat verstaan moet worden onder lijden bij dieren, valt nog niet zo gemakkelijk te bepalen. Hier beperken we ons tot het nalaten van de noodzakelijke zorg voor het normaal leven en functioneren van een dier afhankelijk van de aard van het dier. Bij het gebruik van het dier als voedsel zou met name hier een stimulans kunnen komen om diervriendelijk geproduceerd vlees goedkoper te laten zijn. Dit marktmechanisme blijkt uiteindelijk bij de keuze voor welk stuk vlees vaak de doorslaggevende rol te spelen. Nu worden dieronvriendelijke methoden nog 'beloond' door een goede omzet. Het hangt tot nu toe vaak af van de goedwillendheid van leveranciers (bijv. bij de ganzenlever of foie gras²⁹) of van supermarkten (bijvoorbeeld bij het vlees van gecasteerde biggen) die pas daartoe overgaan nadat misstanden aan de kaak zijn gesteld.

Ruimte om te leven

De ruimte voor de dieren om te leven is een Bijbelse opdracht die een plaats zal moeten krijgen in afweging met andere factoren van doel en wijze van veehouderij. Leefruimte betekent hier dat er concreet voldoende ruimte voor elk dier zal moeten zijn om de eigen natuurlijke aandrang op zijn minst enigszins te kunnen volgen. Als het dier geen dier meer kan zijn, dan is het een product of ding geworden en daarmee vervallen van schepsel tot gebruiksmiddel.

Bij de overwegingen hangt samen welke ethische theorieën worden gebruikt: de plicht- of beginslethiek gaat uit van de vraag of de handeling zelf ethisch juist is of niet. De doelethiek gaat uit van het uiteindelijke doel. Juist hier is het de vraag of het doel de middelen heiligt. Want de middelen (dieren) die in de veehouderij gebruikt worden, zijn schepselen met een eigen intrinsieke waarde.

---

²⁹ De wijze van mesten en voeden van ganzen en eenden is vaak onnodig wreed en veroorzaakt ernstig dierenleed.

4.5 Uitleiding

Hierboven is een pleidooi gehouden voor een evenwichtige benadering, waarbij recht wordt gedaan aan het beginsel van de hoge waarde van het dier als schepsel en de werkelijkheid van alle dag waarbij harde economische wetten de dienst kunnen uitmaken. Te denken valt aan de consument die gaat voor het goedkoopste stukje vlees in de supermarkt en deze prijzenslag zorgt voor maximalisering van de opbrengsten per vierkante meter met als neveneffect het verlies aan kwaliteit van levensruimte voor de dieren. Het gaat daarbij om een gezamenlijke aanpak van alle betrokken partijen, waar bezinning blijvend nodig is om tot een zorgvuldiger omgang met het dier te komen.

5. Confrontatie

Wat vindt de SGP van de omgang met dieren in de veehouderij en het overheidsbeleid? In dit hoofdstuk wordt met staatkundig-gereformeerde bril gekeken naar de vraagstukken die in de vorige hoofdstukken zijn beschreven.

5.1 Toetsing van praktijk aan richtlijnen

In deze paragraaf wordt de praktijk in de veehouderijsector (hoofdstuk 2) naast de in hoofdstuk 4 genoemde richtlijnen gelegd en worden ethische knelpunten benoemd. Het gaat om: 1) Respect voor het leven; 2) voorkomen van onnodig lijden; 3) ruimte om te leven.

5.1.1 Respect voor het leven

Respect voor het leven betekent dat het zinloos doden van dieren te allen tijde voorkomen moet worden en dat er grenzen zijn aan tegen-natuurlijk handelen.

Verdergaande schaalvergroting, 'megastallen'

Van een individuele mens-dierrelatie is in de intensieve veehouderij al lange tijd geen sprake meer. Nu lijkt de verdergaande schaalvergroting ook het klassieke gezinsbedrijf te ontgroeien. We vragen ons af of het wenselijk is als de zorg voor het dier steeds meer bij werknemers en steeds minder bij de eigenaar/boer komt te liggen. Zoals aangegeven in hoofdstuk 4 is 'gemeenschap en lotsverbondenheid' van mens en dier een rode draad in de Bijbel. Dat wringt met de schaalvergroting in de veehouderij en de vergroting van de afstand tussen veehouderij en samenleving.

Doden mannelijke eendagskuikens

Het doden van mannelijke eendagskuikens is een gangbare praktijk in zowel de biologische als de reguliere pluimveehouderij. Omdat mannelijke eendagskuikens in het huidige systeem niet economisch rendabel gehouden kunnen worden, zijn ze overbodig en worden ze gedood. Dat botst met het principe 'respect voor het leven'. Alterna-

tieven zijn lastig. We wegen mee dat de eendagskuikens wel gebruikt worden als voer voor dierentuinen en bedrijven met nertsen, ook via export, met de kanttekening dat in veel landen om ons heen mannelijke eendagskuikens ook gedood, maar niet gebruikt worden. Alternatieven voor het doden van eendagskuikens kunnen ook op meer of minder ethische bezwaren stuiten. Is het doden van mannelijke embryo's principieel anders dan het doden van mannelijke eendagskuikens? Ook benadert de SGP genetische modificatie van dieren met de grootst mogelijke terughoudendheid.³⁰

Routinematige keizersnede dikbilrassen

Vanwege eenzijdige fokprogramma's komen de meeste kalveren van dikbilrassen niet via de natuurlijke weg ter wereld, maar door middel van keizersnede. De natuurlijke geboorte is echter een wezenlijk onderdeel van het geschapen dierenleven. Dat moeten we niet doorkruisen omwille van meer en beter vlees per dier. Temeer daar bij andere diersoorten en -rassen de keizersnede als standaardmethode niet nodig is.

Weghalen pasgeboren kalfjes bij moederdier

Moeder en jongen horen bij elkaar (zie bijvoorbeeld Mattheüs 21). Dat wringt met de huidige praktijk waarbij pasgeboren kalfjes bij het moederdier weggehaald worden.

Castratie biggen

Het voortplantingsorgaan is een belangrijk orgaan voor het leven van mens en dier. Castratie is daarom een drastische ingreep die wringt met de intrinsieke waarde van het dier, als schepsel van God. Biggen worden op grote schaal gecastreerd om aan extreme kwaliteitseisen voor vlees te kunnen voldoen. Dat is een onvoldoende rechtvaardiging van deze ingreep. Vaccinatie (immunocastratie) wordt gepresenteerd als een alternatief, maar heeft een vergelijkbaar effect. Hiervoor geldt dezelfde ethische kanttekening.

---

³⁰ Zie Massink e.a., 1994.

Nertsen in kooisysteem

Nertsen zijn redelijk gedomesticeerd. Met een gerichte aanpak blijven de welzijnsproblemen binnen de perken. Toch blijft de aard van het dier 'wild' en dat contrasteert met het verblijf in een kleine kooi. Het is opmerkelijk dat God het wild gedierte en het vee apart en 'naar zijn aard' geschapen heeft (Genesis 1:25). De domesticatie van nertsen vindt de SGP in strijd met de scheppingsorde.

Doden van dieren bij uitbraak dierziekte

Beperkt en gericht ruimen van vee kan nodig zijn om verspreiding van besmettelijke dierziekten te beperken of, in geval van zoönoses, om besmettingen van de mens te voorkomen. Vanwege het lange tijd gevoerde non-vaccinatiebeleid werden echter veel meer dieren geruimd dan nodig was. Dat is onwenselijk. Daar komt bij dat in de meeste gevallen de dieren afgevoerd worden ter destructie en niet naar de slachterij. Het economische belang drukt ethische principes hier te veel naar de marge.

5.1.2 Voorkomen van onnodig lijden

Bij dit punt gaat het om de zorg die noodzakelijk is voor het normaal leven en functioneren van een dier. In hoofdstuk 2, paragraaf 9, is aangegeven welke welzijnsproblemen in de veehouderij spelen. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen langdurende en kortdurende problemen. De laatste spreken in het algemeen meer tot de verbeelding. Dat mag de aandacht voor langdurende problemen echter niet doen verslappen. We lichten er enkele uit. Voor de overige knelpunten verwijzen wij naar hoofdstuk 2.

- Witvleeskalveren krijgen te weinig ruwvoer. Hierdoor zijn ze kwetsbaar. Stereotiep gedrag, bloedarmoede en andere gezondheidsproblemen liggen op de loer. Dat moet worden aangepakt.
- Het stalklimaat in de vleeskalverhouderij, de varkenshouderij en de paardenhouderij laat te wensen over. Verbetering daarvan is nodig om gezondheidsproblemen terug te dringen.

- De hoge groeisnelheid van vleeskuikens, en ook kalkoenen en vleesvarkens, geeft bij veel dieren gezondheidsproblemen. Fokkerijprogramma's moeten aangepast worden.
- Varkens leven nog vaak in prikkelarme hokken. Dat kan gedragsafwijkingen veroorzaken. Dit probleem verdient een oplossing.

5.1.3 Ruimte om te leven

Elk dier moet voldoende ruimte krijgen om de eigen natuurlijke aandrang op zijn minst enigszins te kunnen volgen. Als het dier geen dier meer kan zijn, dan is het een product geworden en daarmee vervallen van schepsel tot gebruiksmiddel. In de biologische veehouderij wordt deze leefruimte in principe voldoende geboden. In de gangbare veehouderij vragen de volgende zaken en ontwikkelingen de aandacht:

- Het jaarrond opstallen van koeien neemt toe. In de meeste stallen is er vanuit welzijnsoogpunt op zichzelf voldoende leefruimte. Weidegang is 'natuurlijker' en heeft daarom in het kader van 'ruimte om te leven' de voorkeur. Een principiële 'nee' tegen opstallen voert, gelet op het welzijnsaspect, daarentegen te ver.
- In varkens-, kalver- en pluimveehouderij ontbreekt veelal de uitloop naar buiten. Ook hiervoor geldt: uitloop is 'natuurlijker' en heeft daarom de voorkeur. Uitloop levert echter weer andere welzijnsproblemen (zoals minder bescherming tegen belagers) op en kan negatieve effecten hebben op de voedselveiligheid (eieren van kippen met vrije uitloop bevatten meer dioxines en dioxineachtige PCB's). De leefruimte in de stallen zelf verdient daarom meer aandacht.
- De leefruimte voor varkens, kalveren en pluimvee in gesloten houderijsystemen is verbeterd door groepshuisvesting en/of meer oppervlak per dier. Het grootste knelpunt is niet zozeer het oppervlak, maar de prikkelarme omgeving en de zeer beperkte mogelijkheden voor scharrel- en baadgedrag. Dat geldt vooral voor de kalverhouderij, de varkenshouderij en de kooihuisvesting (waaronder de koloniehuisvesting) in de pluimveehouderij. Hier is verbetering nodig.

- Het houden van paarden in te kleine boxen en gebrek aan weidegang voor paarden is onwenselijk.

5.2 Dilemma's en aanknopingspunten

In de vorige paragraaf is concreet aangegeven waar de SGP knelpunten ziet in de huidige omgang met dieren in de veehouderij. Deze moeten opgepakt worden. Dat is niet zo eenvoudig als soms wordt gesuggereerd. In deze paragraaf schetsen wij de moeilijkheden en dilemma's die wij, op basis van de eerste drie hoofdstukken, zien. Ook geven wij enkele aanknopingspunten voor de verbeterslag naar de toekomst.

5.2.1 Wat is dierenwelzijn?

Hoofdstuk 1 laat duidelijk zien dat de visie van betrokken actoren op dierenwelzijn sterk uiteenloopt. De veehouder houdt het bij de fysieke gezondheid van het dier. De burger denkt aan voldoende uitloop, leefruimte en stro. Dierenbeschermingsorganisaties gaan veel verder en hebben daarbij een uitgesproken mening. Dat bemoeilijkt het maatschappelijke debat en het maken van keuzes.

Een relevant aanknopingspunt is de ontwikkeling van protocollen voor het bepalen van het welzijn van dieren op boerderijniveau door wetenschappers, zoals nu op Europees niveau gebeurt ('Animal Welfare Index'). Het is een instrument waarmee naar het dier zelf gekeken wordt, zodat het acceptabel kan zijn voor zowel veehouders als dierenbeschermingsorganisaties.

5.2.2 Noodzaak systeemverandering

Veel knelpunten en problemen zijn te herleiden tot het eenzijdige streven naar efficiëntie. Het hele systeem, met name in de gangbare veehouderij, is daarop gericht. Dat geldt zowel voor de fokkerij als voor de wijze van huisvesting. Veel gedrags- en gezondheidsproblemen zijn daaraan gerelateerd. Dat geldt ook voor ingrepen als snauvelkappen en het couperen van biggenstaarten. Deze ingrepen zijn noodzakelijk om te voorkomen dat dieren elkaar schade toebrengen.

Voor een grondige aanpak van ethische knelpunten is een verandering van het hele systeem nodig. Zolang het fokkerijprogramma bij varkens nog weinig gericht is op robuust beenwerk van varkens, is de kans groot dat uitloop van varkens meer welzijnsnadelen dan – voordelen oplevert. Als snavelkappen wordt verboden, moet wel tegelijk gezorgd worden voor scharrelmogelijkheden en een goede stalinrichting. Als het doden van eendagskuikens wordt verboden, moeten alternatieven beschikbaar zijn en inpasbaar zijn in het hele systeem. De vergaande specialisatie in de varkens- en pluimveehouderij maakt het lastiger om als veehouder of overheid een verandering van het systeem te bewerkstelligen. De samenhang tussen ingrepen en huisvestingssystemen maakt het voor de overheid lastig om maatregelen voor te schrijven.

Efficiëntie is onverminderd belangrijk. Gesteund door de maatschappij en gestimuleerd door de Mansholt-doctrine heeft de veehouderij sinds de jaren '50 ingezet op efficiëntie door schaalvergroting, specialisatie en automatisering. Gelet op de hevige concurrentie, de lage marges en de relatief hoge kostprijs van de Nederlandse veehouderij blijft efficiëntie van onverminderd groot belang. Niet meer om voor voldoende en betaalbaar voedsel te zorgen, maar om het (gezins)bedrijf überhaupt voort te kunnen zetten. Efficiëntie is voor veel veehouders noodzakelijk om als bedrijf te kunnen overleven.

Daarbij komt dat het voor veehouders lastig is om een hogere kostprijs als gevolg van investeringen in dierenwelzijn door te berekenen. Zij hebben daarvoor onvoldoende machtspositie in de keten. Ook laat het merendeel van de consumenten in de winkel de prijs van vlees of zuivel nog prevaleren boven dierenwelzijn.

Deze twee noties, de door de maatschappij gesteunde Mansholt-doctrine en de prijsbewuste consument, laten zien dat het onrechtvaardig is om de verantwoordelijkheid voor het verbeteren van dierenwelzijn, de bijbehorende systeemveranderingen en de kosten daarvan voor een groot deel op het bordje van de veehouderij te

schuiven. Het leidt tot teloorgang van de Nederlandse veehouderij, waardoor wetgeving weinig zin meer heeft.

Een aantal zaken is inherent aan het systeem. Zo hebben gezondheidsproblemen bijvoorbeeld (ook) veel te maken met stalklimaat, inzet van de veehouder en stalinrichting. Op dit punt kunnen de verschillen tussen individuele bedrijven groot zijn. Hier ligt ruimte voor verbetering. Het komt aan op het vakmanschap van de veehouder. Dat kan gestimuleerd worden: door het zichtbaar maken van problemen en prestaties op bedrijfsniveau en maatregelen via productschappen³¹, bijvoorbeeld via bedrijfsgezondheidsplannen die in het kader van het terugdringen van antibioticagebruik verplicht gesteld worden. Dat moet gelden voor zowel gangbare als biologische bedrijven. Daarbij is bereidheid nodig om met de resultaten naar buiten te treden, zodat veehouders van elkaar kunnen leren. Ook is betrokkenheid van dierenartsen en (adviseurs van) veevoerfabrikanten nodig.

In de vleeskalver-, varkens-, pluimvee-, melkgeiten- en melkveesector nemen vrijwel alle bedrijven deel aan een gecertificeerd kwaliteitssysteem. Dat betreft name het IKB-systeem (Integrale KetenBeheersing). De bedrijven worden daarbij jaarlijks gecontroleerd, onder meer op het naleven van eisen omtrent dierenwelzijn en diergezondheid. Wellicht biedt dit een aanknopingspunt voor sectorale verbetering van diergezondheid en dierenwelzijn.

5.2.3 Schaalvergroting

De verdergaande schaalvergroting is een belangrijk zorgpunt. De discussie over schaalvergroting en 'megastallen' is complexer dan in het publieke debat wordt voorgewend. Dat geldt alleen al voor de term megastal. Wanneer is een stal een megastal? Dat is arbitrair. De discussie moet daarom niet gaan over de grenswaarde of een 'goed-

---

³¹ Publiekrechtelijke organisaties die van overheidswege de bevoegdheid hebben om onder meer regels op te stellen, praktijkonderzoek te financieren en daarvoor heffingen op te leggen.

slecht' indeling. De discussie moet wel gaan over de invloed van schaalvergroting op de zorg voor het dier. Daarbij zijn de volgende overwegingen van belang:

- Verdergaande schaalvergroting betekent over het algemeen meer dieren, meer werk en meer werknemers per bedrijf. De band tussen veehouder (en zijn gezin/familie) en zijn koppel dieren wordt hierdoor verder opgerekend en verslapt. Dat kan op gespannen voet komen te staan met één van de rode draden door de Bijbel, de 'gemeenschap en lotsverbondenheid' tussen mens en dier (zie hoofdstuk 4). Ook levert dat meer spanning met de Bijbelse notie 'De rechtvaardige kent het leven van zijn beesten'. Een concreet voorbeeld daarvan: bij meer dieren en grotere stallen is de kans groter dat zieke dieren niet opgemerkt of apart behandeld worden. Zolang de veehouder kans ziet betrokken en ter zake geschoolde werknemers in dienst te nemen, zullen de meeste dieren weinig merken van een verminderde band tussen de veehouder en zijn dieren. Het is echter de vraag of het aanbod van dit type werknemers groot genoeg is en het financieel uit kan. De kans is groot dat de veehouder goedkopere en minder goed geschoolde werknemers zal aantrekken. De zorg voor het dier kan dan in het gedrang komen.
- Vergaande schaalvergroting geeft richting de samenleving voeding aan het idee dat de veehouderij 'verindustrialiseert' en dieren niet meer zijn dan productiemiddelen.
- Voor het welzijn en de gezondheid van het individuele dier maakt de stalgrootte op zichzelf niet uit.
- Nieuwbouw en schaalvoordelen kunnen worden benut of nodig zijn voor verbetering van en investeringen in onder meer dierenwelzijn en diergezondheid.
- Wat betreft dierziekten is sprake van een dilemma. Kort door de bocht geformuleerd: bij grote stallen (minder bedrijven, meer gesloten systemen, minder transportbewegingen) is de kans op besmetting c.q. uitbraak kleiner, maar zijn de consequenties daarvan groter dan bij kleine stallen.

De SGP erkent dat de meningen verdeeld zijn en dat gevoel en feiten soms uiteenlopen. De partij is kritisch over de verdergaande schaalvergroting, maar probeert wel oog te houden voor de aanwezige nuances. Een zorgpunt is de in 2015 voorziene afschaffing van dierrechten (op nationaal niveau) en melkquota (op Europees niveau). Beide instrumenten vormen een rem op schaalvergroting. Daartegenover komt wel een strenger mestbeleid te staan. Het is echter de vraag hoe dat uit gaat pakken.

5.2.4 Biologische veehouderij

Het functioneren van de biologische veehouderij blijft in het publieke debat buiten schot. Toch verdienen enkele problemen onze aandacht. Neem bijvoorbeeld het houden van leghennen. Het is opvallend dat veel maatschappelijke kritiek gericht is op de kooisystemen en weinig op systemen met vrije uitloop en biologische bedrijfsvoering. Juist bij niet-kooisystemen veroorzaken verenpikken en ziekten ernstig ongerief en uitval. Dat roept een vraag op: Gaat het in het maatschappelijk debat niet meer om de mate van 'natuurlijkheid' dan om het daadwerkelijke ongerief? Ook bij biologisch gehouden varkens lopen deze dieren eerder een ziekte op.

De genoemde problemen op biologische bedrijven hebben deels te maken met de stringente eisen voor de biologische veehouderij. Omdat antibiotica alleen bij uiterste noodzaak gebruikt mogen worden, is het tijdig helpen van dieren lastig. Omdat 100% biologisch voer gebruikt moet worden, is het lastiger om de voedselsamenstelling te optimaliseren. Bij jonge biggen is het bijvoorbeeld moeilijk om voldoende eiwit in het voer te krijgen. In Nederland mag de snavel van biologisch gehouden leghennen niet gekapt of getoucheerd worden. Toucheren is het bijslippen van de snavelpunt; dat is een lichtere behandeling dan kappen. In Duitsland en België is deze lichtere behandeling wel toegestaan. 'Biologisch' is er niet om het 'biologisch zijn', maar om het dier. Daarom moet er ruimte zijn om, waar nodig voor diergezondheid en dierenwelzijn, de eisen voor het biologisch

houden van dieren te versoepelen. Waar nodig, moet EU-regelgeving, nationale regelgeving of moeten de eigen eisen van certificeringsorganisatie SKAL aangepast worden.

5.2.5 Speelveld veehouder

De veehouderij zit niet met de armen over elkaar. De afgelopen decennia zijn verschillende veranderingen doorgevoerd, al dan niet na een wettelijke verplichting. Van grupstal naar ligboxenstal. Van kistkalveren naar groepshuisvesting. Van traditionele legbatterij naar onder meer scharrelstelsel. Van onverdoofde naar verdoofde castratie van biggen. Van individuele huisvesting van zeugen naar groepshuisvesting. Meer leefoppervlak per varken dan Europese collega's. Terecht, maar het kost wel geld en inspanning. De verplichte omschakeling naar groepshuisvesting van zeugen bijvoorbeeld betekent voor een deel van de zeugenhouders zelfs de 'handdoek in de ring'.

Verschillende veehouders nemen deel aan praktijk- en kennisnetwerken, waarin zij kennis en ervaringen uitwisselen, al dan niet met betrokkenheid van adviseurs of onderzoekers. Individuele veehouders en sectororganisaties participeren in onderzoeks- en innovatieprogramma's gericht op onder meer welzijnsverbetering. Ook deze programma's dragen bij aan de opmars van de zogenaamde tussensegmenten. Het gaat hier om het aanbod van producten tussen het gangbare segment, waarbij het vee volgens de wettelijke eisen gehouden wordt, en het biologische segment, waarbij het vee volgens de strikte eisen van het EKO- en Demeterkeurmerk gehouden wordt. Naast supermarktketens en veehouders speelt de Dierenbescherming een belangrijke rol in de ontwikkeling van deze tussensegmenten. De Dierenbescherming heeft het *Beter Leven keurmerk* op poten gezet. Veehouders kunnen één of meer sterren krijgen als zij aan bepaalde voorwaarden op het gebied van dierenwelzijn en diergezondheid kunnen voldoen. Voorbeelden daarvan zijn de Volwaardkip (langzamer groeiende vleeskuikens) en de Rondeelstal (meer ruimte voor leghennen en uitloop). Steeds meer supermarktketens doen

hieraan mee. Zij bieden de 'ster'-producten aan als tussensegment en betalen de veehouders daarvoor een hogere prijs. Het perspectief en de potentie van tussensegmenten zijn groot. Consumenten vinden duurzaamheid steeds belangrijker. Zij laten betaalbaarheid, gezondheid en gemak echter nog prevaleren. Hier is werk aan de winkel. Duurzaamheid, waaronder dierenwelzijn, is nog te onzichtbaar, figuurlijk, maar ook letterlijk in schape en reclamefolder. Het is daarom van belang dat veehouders en andere schakels in de keten, maatschappelijke organisaties en supermarktketens gezamenlijk optrekken om dierenwelzijn een gezicht te geven. Deze positieve energie moet worden benut. Negatieve energie van de kant van de overheid en de politiek moet vermeden worden.

Innovatie

Veehouders tonen zich bereid de nek uit te steken voor innovatie en de toepassing daarvan, maar hun financiële polsstok is vaak te kort om de sprong te wagen. Ook lopen zij tegen hobbels in de regelgeving aan. Supermarktketens zijn bereid werk te maken van de zogenaamde tussensegmenten, mits daar een betaalbaar en beproefd concept aan ten grondslag ligt.

Dat benadrukt het belang van een stevig kennis- en innovatiebeleid. Dit behoeft echter verbetering. De versnippering van agenda's, programma's, netwerken en subsidieregelingen is groot. De noodzakelijke samenhang lijkt zoek. Veel projectinitiatieven hebben hierdoor geen beleidsmatige inbedding in organisaties. Dat zorgt ervoor dat na beëindiging van een project er geen follow-up is. Veel regelingen en initiatieven worden tijdelijk gesteund. Dat geldt ook voor veel kennisnetwerken. Hierdoor is er onvoldoende zicht op continuïteit en wordt het vliegwieleffect helaas beperkt. Ook worden de land- en tuinbouw en maatschappelijke organisaties slechts op ad-hoc basis betrokken bij projecten en programma's. Deze partijen hebben bijvoorbeeld weinig invloed op de onderzoeksprogrammering van het aan Wageningen Universiteit gelieerde Dienst Landbouwonderzoek (DLO). Vraagsturing en kennisbenutting komen dan onvoldoende van

de grond. Meer eenduidigheid is wenselijk en mogelijk. Het is een optie om een en ander te koppelen aan een innovatiefonds voor de veehouderij. Zo'n fonds biedt ruimte aan maatschappelijke organisaties en ketenpartijen als supermarkten om ook een bijdrage te leveren.

Marktpositie

Veehouders moeten werken aan het versterken van hun positie ten opzichte van hun afnemer(s). Daarvoor is meer samenwerking en afstemming nodig, een gezamenlijke vuist. In concepten als De Hoeve³² wordt daar al werk van gemaakt. Hier liggen kansen, ook als het gaat om het verwaarden van duurzamere producten. Ook samenwerking met andere ketenpartijen is effectief en wenselijk. Noodzakelijke afspraken over het doorberekenen van de meerprijs van bovenwettelijke investeringen in bijvoorbeeld dierenwelzijn door veehouders onderling en in ketenverband kunnen echter stuiten op de grenzen van de mededingingsregelgeving. Daarbij is sprake van een groot grijs gebied. De Nederlandse Mededingingsautoriteit voer daarbij lange tijd scherp aan de wind. Dat stoot af. Het vraagt duidelijkheid en een politieke keuze.

Afnemers van eieren voor farmaceutische en levensmiddelenindustrie stellen hoge eisen aan hygiëne en afwezigheid van residuen. Dat betekent dat zij veelal alleen eieren uit kooisystemen afnemen. Het is de vraag hoe deze afnemers zich op gaan stellen na de overschakeling van de legbatterij op alternatieve kooisystemen of scharrel- en voliëresystemen.

Fair play

Supermarkten en levensmiddelenfabrikanten kijken niet naar landsgrenzen. Het staat hun vrij om vlees, eieren en zuivel daar in te kopen waar zij dat willen. Nederlandse veehouders concurreren daar-

---

³² Samenwerkingsverband van bijna 200 varkenshouders en enkele ketenpartijen, met eigen certificeringssysteem (Keten Duurzaam Varkensvlees). Zie: www.dehoevebv.nl.

om met collega's uit heel Europa. Zolang de kostprijs leidend is, slaan supermarkten en levensmiddelenfabrikanten de Nederlandse veehouderij snel over, als Nederland strenge regelgeving voor dierenwelzijn invoert. Daar schiet zowel dier als veehouder weinig mee op. Integendeel. Een evenwichtig speelveld is daarom belangrijk. Het is goed dat Europa zich nadrukkelijk bemoeit met minimumeisen voor het houden van dieren.

De export van vlees, eieren en zuivel is vooral gericht op de Noordwest-Europese markt. Dat biedt kansen voor bilaterale afspraken of afspraken met Europese supermarktketens.

Het WTO-verdrag en bilaterale handelsakkoorden kunnen, zoals geschetst in hoofdstuk 3, een bedreiging vormen voor de Nederlandse en Europese veehouderij. Als via het WTO-verdrag of in bilaterale handelsakkoorden geen eisen gesteld (kunnen) worden aan de import van vlees van buiten de EU, dreigt een ongelijk speelveld tussen veehouders binnen en buiten de EU. Dat ondergraaft het nationale en Europese beleid en is geen stimulans voor verandering.³³

5.2.6 Fricctie in beleid

In het beleid is onvoldoende aandacht voor frictie tussen regelgeving en beleid op het gebied van dierenwelzijn en regelgeving en beleid op het gebied van milieu en volksgezondheid. Verbeteringen op het gebied van dierenwelzijn (meer leefruimte, scharrelmogelijkheden, uitloop) leiden over het algemeen tot hogere uitstoot van ammoniak en fijnstof. Dat kan wringen met verplichtingen om de uitstoot van ammoniak en fijnstof te reduceren. Van veehouders mag niet het onmogelijke worden gevraagd. Uitloop van dieren betekent dat zij meer in contact komen met de buitenwereld. Dat scheidt risico's voor verspreiding van zoonoses en andere dierziekten. Denk bijvoorbeeld aan de vogelgriep. Bedrijven met uitloop van leghennen staan vaak aan het begin van een besmetting, met in het ergste geval een uit-

---

³³ Artikel XX WTO-verdrag staat niet toe onderscheid te maken op grond van productiewijze.

braak van hoogpathogene vogelgriep. Dat komt door het contact tussen wilde vogels en leghennen. Verder voert de overheid stevig beleid om het gebruik van antibiotica in de veehouderij te reduceren. Dat is goed. Antibioticaresistentie is een groot probleem, zeker ook voor de volksgezondheid. Daarbij mag niet uit het oog verloren worden dat antibiotica een geneesmiddel is en blijft, ook voor dieren. Aanpassingen van fokkerijprogramma's en stalsystemen moeten de reductieambities bij kunnen benen.

5.3 Verantwoordelijkheden

Diverse (groepen van) actoren zijn direct of indirect betrokken op dierenwelzijn en diergezondheid in de veehouderij. In de eerste plaats zijn dat de veehouders, geruggensteund door brancheorganisaties, dierenartsen en veevoerleveranciers. In de tweede plaats is dat de schakel tussen veehouder en consument. Daarin spelen supermarktketens een belangrijke rol. Ook handelaren, vervoerders en slachterijen horen daarbij. In de derde plaats zijn dat de burgers, in twee rollen: als consument en als betrokken burger, bijvoorbeeld via dierenbeschermingsorganisaties. In de vierde plaats zijn dat de betrokken onderzoeksinstituten. Tot slot heeft ook de overheid een stevige vinger in de pap.

In deze paragraaf wordt aangegeven welke verantwoordelijkheden deze actoren hebben, hoe ver deze strekt en welke problemen zich voordoen.

5.3.1 Rentmeesterschap: persoonlijke opdracht

Het Bijbelse rentmeesterschap is een persoonlijke zaak. Iedere actor heeft daarom zijn eigen verantwoordelijkheid.³⁴ Iedere actor beïnvloedt door zijn keuzepatroon de gang van zaken rond dierenwelzijn en diergezondheid. Het gevaar is groot dat de verschillende actoren hun verantwoordelijkheid afschuiven of minimaliseren, omdat zij afhankelijk zijn van andere actoren. Dat zien we gebeuren. De vee-

---

³⁴ Holdijk e.a., 1983.

houder beroept zich op de onwillige consument. De consument beroept zich op de overheid. Dat is echter niet het Bijbelse rentmeesterschap, als persoonlijke zaak. De SGP wil daarom de verantwoordelijkheid van iedere actor, ofwel de gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle actoren, benadrukken en zelfs in het vaandel hijsen. De overheid moet deze eigen verantwoordelijkheid blijven benoemen en beklemtonen. Enkele actoren springen eruit: de veehouder, de consument, de supermarktketen en de overheid.

5.3.2 Veehouder: eerstverantwoordelijk

De verantwoordelijkheid van de mensen die dieren houden, onder wie veehouders, staat voluit voorop. Als houder heeft hij immers rechtstreeks invloed op de leefomstandigheden van het dier. Het dier is voor zijn welzijn en gezondheid mede afhankelijk van de zorg van de houder. De dierhouder moet de gezondheid en het welzijn van zijn dieren waarborgen en mag ethische keuzes niet afschuiven. Hij moet hierop aanspreekbaar zijn. En dat ook vanuit een positieve connotatie: de veehouder staat het dichtst bij de dieren en weet het best wat zij nodig hebben. Het voorgaande geldt niet alleen voor de eigenaren van de dieren, maar ook voor degenen die tijdelijk de beschikkingsmacht hebben, zoals transporteurs en handelaren.

Het uitgangspunt van rentmeesterschap als, in de eerste plaats, individuele verantwoordelijkheid betekent dat veehouders ruimte gegeven moet worden om een eigen afweging en/of ethische keuze te maken. De confrontatie van Bijbelse richtlijnen met de huidige veehouderijpraktijk laat zien dat bij verschillende zaken en ontwikkelingen ethische kanttekeningen zijn te plaatsen. Een ongenueanceerd 'goed of 'fout' past in veel gevallen echter niet. Denk aan het jaar rond opstallen van koeien. De koe weet niet beter en kan ook in de stal voldoende loop- en leefruimte hebben. Ook kleven aan alternatieven vaak haken en ogen. Als een veehouder kiest voor een systeem met vrije uitloop en hogere uitval, is dat ook een ethische keuze. De overheid moet zich daarom terughoudend opstellen: laat de veehouder rentmeester blijven! Zo kan worden voorkomen dat de

minimale regelgeving leidraad wordt voor ethisch verantwoord handelen. Opgelegd ethisch handelen is geen goede basis voor de toekomst. Het verhindert ook dat rentmeesterschap verinnerlijkt bij de boer.

Drie barrières

Het uitgangspunt dat rentmeesterschap in de eerste plaats een individuele verantwoordelijkheid is, laat onverlet dat het waarmaken van deze verantwoordelijkheid voor veehouders niet eenvoudig is.

De veehouder heeft te maken met verschillende barrières. In de eerste plaats is sprake van een *economische barrière*. In hoofdstuk 2 is al gewezen op de stevige (Europese) concurrentiestrijd en de noodzaak van efficiëntie, de inspanningen die nu al nodig zijn om het financiële bedrijfsplaatje rond te krijgen, het ontbreken van een machtspositie om meerkosten door te berekenen en ontbrekende bereidheid bij consumenten om te betalen voor dierenwelzijn.

In de tweede plaats is sprake van een *systeembarrière*. Door specialisatie en hoge efficiëntie zijn aanpassingen gericht op beter dierenwelzijn niet zomaar inpasbaar. Maatregelen als een verbod op het doden van eendagshaantjes en inzet van de combi-kip, een verbod op snavelkappen of uitloop van varkens hangen nauw samen met de invulling van fokkerijprogramma's. Daar heeft een individuele veehouder weinig invloed op.

In de derde plaats is sprake van een *bestuurlijke barrière*. Maatregelen op het gebied van dierenwelzijn, zoals meer uitloop, kunnen wringen met regelgeving op het gebied van milieu en dier- en volksgezondheid. Ook lopen veehouders die kiezen voor schaalvergroting om investeringen in dierenwelzijn en milieu te kunnen behappen, aan tegen de megastal-discussie en de provinciale begrenzingsen. Bij innovatieve stalsystemen kunnen ondernemers stuiten op starre overheidsregels.

Deze barrières moeten alle actoren scherp op het netvlies krijgen en houden. Als andere actoren niet op deze barrières inspelen, zijn veranderingen lastig, zo niet onmogelijk.

Op de achtergrond spelen openheid en samenwerking een belangrijke rol. Openheid (bijvoorbeeld via 'zicht'-stallen en bedrijfsgezondheidsplannen) stimuleert enerzijds het verantwoordelijkheidsbesef van veehouders. Anderzijds legt het knelpunten bloot waarmee andere actoren aan de slag kunnen en moeten. Samenwerking zorgt ervoor dat veehouders steviger van zich af kunnen bijten, dat hun neuzen dezelfde kant op gaan staan, dat zij van elkaar leren en dat het verantwoordelijkheidsbesef een gemene en geëtaleerde deler wordt (een zogeheten 'boerenethiek').³⁵ 'Van nature' is er bij de verschillende sectoren veel geslotenheid en verloopt samenwerking moeizaam. Daar komt steeds meer verandering in. Deze openheid en samenwerking verdienen brede steun.

5.3.3 Consumenten en supermarktketens

Consumenten spelen een belangrijke rol bij het creëren van de vraag naar diervriendelijker producten en het financieren van investeringen in beter dierenwelzijn. Zij kunnen kiezen. Naast de vleesproducten in het gangbare segment neemt het aanbod van biologische producten en producten uit tussensegmenten toe. Consumenten kunnen kiezen en hebben daarom een verantwoordelijkheid. Op deze verantwoordelijkheid moeten consumenten maatschappijbreed gewezen worden. Een belemmering is de groeiende afstand tussen burger/consument en de landbouw.

Overheid en ketens moeten stimuleren dat consumenten actief op zoek gaan naar het verhaal achter een product, naar informatie over de wijze waarop dieren zijn gehouden. Zij moeten daar echter niet op wachten. Zij moeten ook niet wachten tot consumenten bij grote prijsverschillen de eigen portemonnee negeren. Dat duurt te lang.

---

³⁵ Zie Stafleu e.a., 2004.

Om de consument te informeren over de veehouderijpraktijk is het waardevol om opendagen te houden op de boerderij. Boeren kunnen dan aan consumenten uitleggen wat ze doen.

Supermarktketens hebben in de keten van producent tot consument een sterke positie. Zij spelen een cruciale rol bij de opzet van tussen-segmenten en het stimuleren van de verkoop van diervriendelijke producten. Zij suggereren soms dat ze niet meer zijn dan een doorgeefluik en sterk afhankelijk zijn van de wens van de consument. In de praktijk blijkt echter dat de consument zich gauw laat (ver)leiden. Ook spelen supermarktketens stroomopwaarts richting de producent, met nationaal niet meer dan vijf grote inkooporganisaties, een duidelijk coördinerende en prijsbepalende rol. Een barrière voor supermarktketens is de stevige onderlinge concurrentie en de prijsbewuste consument. Als één van hen inzet op tussensegmenten en biologisch, en 'kiloknallers' mijdt, is de kans groot dat andere ketens klanten aftroggelen.

5.3.4 Overheid

Dat de overheid een verantwoordelijkheid draagt ten opzichte van onze omgang met dieren, zal niemand ontkennen. Zeker de SGP met haar rentmeesterschapsnotie niet. Een lastige vervolgvraag is echter: Hoe ver strekt de verantwoordelijkheid van de overheid als het gaat over dierethiek en dierenwelzijn?

De SGP heeft zich eerder uitgesproken over de aard en omvang van de overheidstaak ten opzichte van samenleving, bedrijven en gezinnen (Massink e.a., 1993, Polder e.a., 1998; Beginselprogramma SGP). De volgende noties zijn relevant voor de onderhavige kwestie.

De overheid heeft de taak om iets te doen aan de onmogelijkheden van de markt, waarbij het onder meer gaat om: a) de incorporatie van ongeprijsde schaarste en buiten-economische normen in de economische besluitvorming; b) een Bijbels gefundeerd ethisch oordeel over geproduceerde goederen en diensten.

De overheid heeft een voorwaardenscheppende taak. De naar Gods beeld geschapen mens kreeg in het paradijs de opdracht tot beheeren van de schepping tot eer van God (cultuuropdracht). De zondeval had tot gevolg dat de overheid onder andere tot opdracht kreeg om de (verdorven) mensen tegen elkaar te beschermen. De taak van de overheid wordt daardoor grotendeels voorwaardenscheppend voor het eerste: het vervullen van de cultuuropdracht.

De overheid moet het particulier initiatief aanmoedigen. 'De overheid dient het particulier initiatief en het verantwoordelijkheidsbesef van ondernemingen en organisaties, gericht op een rechtmatig en niet-verspillend optreden in het maatschappelijk leven, te stimuleren.'

Ten aanzien van de verhouding tussen overheid en burger en de ordening van sectoren en bedrijfstakken moet het maatschappelijk middenveld een belangrijke rol spelen. Dat kan bijvoorbeeld via een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie (indien een 'prisoner's dilemma' private afspraken belemmert of sectorspecifieke deskundigheid nodig is) of een soort gildenstructuur.

Wat betreft wet- en regelgeving moet de overheid in het natuur- en milieudomein vooral normen stellen voor de langere termijn en de realisering zoveel mogelijk overlaten aan de doelgroepen zelf. Financiële maatregelen verdienen de bijzondere aandacht.

Vanuit de maatschappij klinkt snel de roep om meer en strengere regels om problemen, bijvoorbeeld in de veehouderij, op te lossen. Regels hebben echter ook hun keerzijde. Als je regels stelt, moet je deze ook kunnen handhaven. Op het terrein van landbouw en dierenwelzijn zijn de nieuwe Voedsel- en Warenautoriteit (VWA) en de Algemene Inspectie Dienst (AID) verantwoordelijk voor de handhaving van regels. De capaciteit is beperkt. Daarmee moet rekening gehouden worden bij het eventueel stellen van nieuwe regels of het meer gedetailleerd voorschrijven van maatregelen. Bij gebrek aan handhaving zouden meer regels juist het gevolg kunnen hebben dat

minder regels worden nageleefd. Ook geldt voor meer gedetailleerde voorschriften dat de kans groter is dat dingen over het hoofd gezien worden door de veehouder. Hij is boer en geen jurist.

Regelgeving volgt de moraal, maar kan haar ook verdringen en dwarszitten. Als een bepaalde praktijk aan regels wordt onderworpen, kan dat het morele ambitieniveau terugschroeven. Regelconform gedrag is dan gelegitimeerd, waardoor de morele druk om een bepaalde praktijk aan te passen, afneemt. Dit geldt ook voor de veehouderij.

Wat verwacht de SGP, op hoofdlijnen, van de overheid op het gebied van dierethiek en dierenwelzijn in de veehouderij?

- Visie. De overheid dient waardeoordelen uit te spreken, knelpunten te benoemen en normen te stellen voor de langere termijn. De overheid moet zich daarbij richten op het aanpakken en voorkomen van direct dierenleed en chronische aantasting van dierenwelzijn³⁶ en van duidelijke ethische knelpunten. Het optimaliseren van dierenwelzijn strekt veel verder dan het voorkómen van dierenleed en daarom vindt de SGP dit geen verantwoordelijkheid voor de overheid. Bijvoorbeeld het al dan niet realiseren van een modderbad voor varkens moet helemaal op het bordje van de markt blijven.
- Een voorwaardenscheppende taak. De overheid moet een belangrijke rol spelen in het doorbreken van de eerder in dit hoofdstuk genoemde barrières. De overheid moet er zorg voor dragen dat veehouders investeringen in dierenwelzijn kunnen financieren, al dan niet via de markt. De overheid moet voorkomen dat milieu- en natuurregelgeving diervriendelijkere productiemethoden dwarszitten. De overheid heeft een bijzondere verantwoordelijkheid als het gaat over het creëren van een zoveel mogelijk gelijk speelveld op Europees niveau. Bij het stellen van normen en de

---

³⁶ Zie hoofdstuk 1, paragraaf 3 voor de uitwerking van de drie onderscheiden niveaus van dierenwelzijn.

voorwaardenscheppende taak dient de overheid zich te richten op de voorlopers en de middenmoot en niet op de achterblijvers.

- Stimuleren van initiatieven van veehouders en andere betrokken partijen. Productschappen spelen in de veehouderij een belangrijke rol. In deze sector is sprake van het 'prisoners dilemma' en is sectorspecifieke deskundigheid nodig voor het opstellen en uitvoeren van regelgeving. Het maken van algemeen bindende afspraken via de productschappen verdient daarom de bijzondere aandacht van de overheid. Verder kan de overheid financiële instrumenten benutten om de productie en consumptie van vlees de goede kant op te sturen.

Bij dit alles is consistent en consequent beleid een noodzakelijke rode draad.

6. Samen werken aan een verantwoorde veehouderij

Welke stappen moeten worden gezet voor een verantwoorde omgang met dieren in de veehouderij? Deze vraag staat in dit hoofdstuk centraal.

Vooraf moet benadrukt worden dat de veehouderij met meer maatschappelijke problemen en uitdagingen te maken heeft dan alleen dierenwelzijn. Ook de druk van de veehouderij op het milieu via emissie van ammoniak en fijnstof, mestoverschotten en import van soja, het antibioticagebruik en de risico's van resistentieontwikkeling en het gevaar van zoönoses zijn zaken die een rol spelen en aangepakt moeten worden. Dat kan niet los gezien worden van de slagen die gemaakt moeten worden op het gebied van dierenwelzijn.

De aanpak van de SGP moet een antwoord vinden op de ethische knelpunten, zoals deze op basis van de drie Bijbelse richtlijnen 'respect voor het leven', 'voorkomen van onnodig lijden en 'ruimte om te leven' zijn aangewezen.

De aanpak van de SGP sluit aan op de barrières waarmee veehouders, en daarmee alle betrokken partijen, te maken hebben. Deze zijn beschreven in het vorige hoofdstuk en worden hier samengevat:

1. *Economische barrière*. Noodzakelijke investeringen moeten terugverdiend kunnen worden.
2. *Systeembarrrière*. Eenvoudige en eenzijdige normen en maatregelen volstaan niet.
3. *Bestuurlijke barrière*. Regelgeving en beleid zitten verandering soms in de weg.

De aanpak van de SGP haakt aan bij de in paragraaf 5.3.4 afgebakende verantwoordelijkheid van de overheid. Samengevat: het benoemen van ethische knelpunten en het stellen van normen voor de

langere termijn, het scheppen van voorwaarden en het stimuleren van private initiatieven.

De SGP kiest voor een aangejaagde transitie van onderop en niet voor een verplichte blauwdruk van bovenaf. Dat past in de lijn van het huidige beleid van de overheid, maar ontdoet het wel van ongewenste vrijblijvendheid en versterkt haar voorwaardenscheppende taak.

De overheid dient duidelijke richtlijnen uit te zetten:

1. De gezondheid van het dier moet centraal gesteld worden, met een brede definitie van gezondheid. Veel problemen zijn gerelateerd aan stalsysteem, voeding, fokkerij (robuustheid en groeisnelheid) en stalklimaat en hebben uiteindelijk hun weerslag op de gezondheid van dieren. De ontwikkeling van de Europese Animal Welfare Index kan hieraan gekoppeld worden (zie hoofdstuk 1). Het begrip 'gezondheid' past bovendien beter in de belevingswereld van veehouders dan het begrip 'welzijn'.

2. De overheid benoemt nadrukkelijk de ethische zorgpunten, spreekt waardeoordelen uit en zet stippen op de horizon. In de maatschappij is brede waardering voor initiatieven als Peter's Farm (kalverhouderij), de Volwaardkip (vleeskuikenhouderij) en de Rondeelstal (legghennenhouderij). Dergelijke concepten komen in belangrijke mate tegemoet aan de in deze nota gesignaleerde ethische knelpunten. Dergelijke concepten moeten daarom benoemd worden als de standaard voor de nabije toekomst.

3. Op een beperkt aantal punten zijn, naast de huidige regelgeving, extra normen nodig. De SGP denkt aan het sterk terugdringen van het aantal keizersneden bij dikbillen, het sterk terugdringen of verbieden van het doden van eendagshaantjes, een verbod op het gebruik van het elektrisch waterbad voor de verdoving en slacht van pluimvee, maximering van de transportafstand voor dieren, normen

voor het houden van paarden en een (Europees) verbod op het houden van nertsen. Deze normering moet gekoppeld worden aan effectief faciliterend beleid en gepaste overgangstermijnen.³⁷ De SGP kiest, in tegenstelling tot andere politieke partijen, bewust voor een beperkt aantal extra, concrete normen. De aanpak van andere, minder dringende, ethische zorgpunten, als het weghalen van pasgeboren kalfjes bij het moederdier en gebrek aan uitloop, vindt de SGP primair een verantwoordelijkheid van veehouders en ketenpartijen. De overheid moet hierbij wel de richting aangeven (zie punt 2 en de volgende alinea's) en faciliteren.

Een belangrijke eerste stap is het breed oppakken van bedrijfsgezondheidsplannen.³⁸ Deze moeten niet alleen gericht worden op antibioticagebruik, maar ook op (problemen met) dierenwelzijn, (problemen met) diergezondheid en bijbehorende maatregelen in den brede. De eerder genoemde Animal Welfare Index kan aan de basis van deze bedrijfsgezondheidsplannen staan. Zo staat het dier centraal, is onderlinge benchmark en aanpakken van slecht functionerende veehouders mogelijk, en daagt het de veehouder uit om zijn verantwoordelijkheid waar te maken. Het geeft handen en voeten aan een 'boerenethiek'. Je komt zo los uit de discussie goed-fout. Twee voorbeelden. Je hoort vaak: biologisch is goed, gangbaar is fout. Als je kijkt naar het aspect diergezondheid- en welzijn, ligt dat veel genuanceerder. Een gangbare veehouder die zijn zaakjes goed op orde heeft, doet het waarschijnlijk beter dan zijn biologische collega die de boel minder in de hand heeft. Je hoort ook: weidegang van koeien is goed, het jaarrond opstallen is fout. Als je kijkt naar het aspect diergezondheid- en welzijn, ligt ook dit veel genuanceerder. Het is eerder het management van de veehouder dat de doorslag geeft, dan wel of geen weidegang.

---

³⁷ Zie pagina 139 voor een minimale overgangstermijn van 20 jaar voor een verbod op de nertsenhouderij.

³⁸ Het gaat hierbij om de gezondheid van het dier en niet om die van veehouder, werknemers of omwonenden.

Met de bedrijfsgezondheidsplannen als basis moeten door de verschillende sectoren en ketens afspraken gemaakt worden over de verbeterlagen die binnen afzienbare termijn gemaakt moeten worden. Dat betekent enerzijds afspraken over de minimale voorwaarden voor een diervriendelijke veehouderij en anderzijds afspraken over de afzet van vlees en het verdienmodel. Een eerste aanzet is bijvoorbeeld het 'Verbond van Den Bosch', waarin veehouderijorganisaties, slachterijen en supermarktketens vergaande afspraken hebben gemaakt over verduurzaming en dierenwelzijn. Om dergelijke afspraken en investeringen van de grond te laten komen 1) moeten bepaalde afspraken, indien nodig, algemeen bindend verklaard kunnen worden, 2) moet 'free riding' aangepakt worden, en 3) moet de overheid een effectieve stok achter de deur hebben. Een vleestax of BTW-verhoging voor vlees kan zo'n stok zijn. Zowel sector als supermarktketens zitten niet te wachten op extra heffingen op vlees.

Wat is nodig om het voorgaande te faciliteren?

Versoepeling van mededingingsregelgeving

Bedrijven moeten ruimte krijgen om onderling of in ketenverband afspraken te maken over het doorberekenen van hogere kostprijzen voor investeringen in dierenwelzijn. Europees en nationaal mededingingsbeleid bieden aanknopingspunten, maar vergen wel een politieke keuze. De Nationale Mededingingsautoriteit (NMa) heeft aangegeven dat zij publieke belangen mee wil wegen, maar dat hiervoor wel een duidelijke politieke keuze nodig is. De SGP vindt dat de overheid zich hier nationaal en in het verband van de Europese Unie sterk voor moet maken. Dat kan bijvoorbeeld via het opstellen van beleidsregels voor de NMa en een pleidooi voor ruimere uitzonderingsmogelijkheden voor het publieke belang 'dierenwelzijn' bij de invulling en uitvoering van mededingingsartikel 101 van het EU-verdrag en de Gemeenschappelijke Marktordening voor de landbouw.

Versterking van het innovatiebeleid

De versnippering van agenda's, programma's, netwerken en subsidie-regelingen moet aangepakt worden. De overheid moet structureel geld uittrekken voor het stimuleren van innovatie. Ad-hoc projecten moeten daarbij vermeden worden. De SGP denkt aan een innovatiefonds waaraan zowel overheid en veehouderij als maatschappelijke organisaties en ketenpartijen hun bijdrage leveren. Zo'n fonds zou gekoppeld kunnen worden aan het huidige Diergezondheidsfonds. Via een dergelijk innovatiefonds moet ook geïnvesteerd worden in de toepassing van innovaties in de praktijk. Hier schort het nog wel eens aan. Het is een mooie taak voor het topteam Agro & Food om een en ander voor elkaar te krijgen.

Verder dienen effectieve, fiscale stimuleringsregelingen, als de VAMIL, eerder versterkt dan afgebouwd te worden.

In de praktijk blijkt dat regelgeving de toepassing en opschaling van innovaties en innovatieve concepten in de weg kan zitten. Dat moet voorkomen worden. Ook moet er 'regelluwe' experimenteerruimte komen.

Ook het Europees landbouwbeleid moet bijdragen aan versterking van het innovatiebeleid. De Europese Commissie geeft in haar voorstellen voor de hervorming van het landbouwbeleid na 2013 wat betreft de vergroening van de zogenaamde eerste pijler alleen aandacht aan biodiversiteit. Dat moet breder getrokken worden. Binnen de eerste pijler moet ook geld geïnvesteerd worden in innovatie, investeringsregelingen en garanties met betrekking tot dierenwelzijn (en verdere verduurzaming van de veehouderij).

Evenwichtig speelveld op Europees niveau

Het speelveld op Europees en mondiaal niveau mag niet uit het oog verloren worden. Vooroplopen is goed, zolang het voor de Nederlandse veehouderij behapbaar is en innovatie gestimuleerd wordt. Op Europees niveau moet gepleit worden voor verdere aanscherping van

de regelgeving. Concreet denkt de SGP aan het verhogen van de minimale leefruimte van dieren, een verbod op het castreren van biggen en het maximeren van de transportafstand voor dieren. Daarnaast moet de Europese Commissie zich sterk maken voor duurzaamheidseisen bij de import van vlees, zodat Europese veehouders niet door strengere regelgeving op een concurrentieachterstand gezet worden. Dat geldt voor WTO-afspraken, maar ook voor bilaterale handelsakkoorden.

Omdat Nederlandse veehouders hun producten met name afzetten op de Noordwest-Europese markt, is het wenselijk dat de overheid inzet op onderlinge afspraken met andere Noordwest-Europese landen en afspraken met ketenpartijen, zoals supermarktketens, in deze landen faciliteert.

Verder moet het Europese budget voor promotiecampagnes van vlees alleen gericht worden op de zogenaamde diervriendelijkere tussen-segmenten en het biologische segment.

Verplichtingen via productschappen

Om bedrijfsgezondheidsplannen verplicht te kunnen stellen en uit te werken is het noodzakelijk dat de productschappen behouden blijven. Datzelfde geldt voor het algemeen bindend verklaren van breed gedragen afspraken over een diervriendelijker veehouderij.

Voorlichting

Zoals in hoofdstuk 1 is aangegeven, groeit de afstand tussen burger/consument en de landbouw. Dat draagt eraan bij dat burgers als consument niet de verantwoordelijkheid nemen die ook zij hebben. Dat bemoeilijkt de transitie naar een diervriendelijker veehouderij. Naast de oproep aan burgers en consumenten om op zoek te gaan naar het 'verhaal' achter vleesproducten, eieren en zuivel, ligt hier een taak voor de andere actoren. De veehouderij moet zich open opstellen richting de samenleving, bijvoorbeeld door 'open dagen' en zogenaamde 'zicht'-stallen. Bedrijven die zich, letterlijk en figuur-

lijk, opsluiten, zijn mede debet aan de grotere afstand tussen landbouw en burgers. Supermarkten en maatschappelijke organisaties moeten proactief het 'grote verhaal' achter voedselproducten vertellen. Datzelfde geldt voor het onderwijs, bijvoorbeeld via zogenaamde Natuur- en Milieueducatie.

Daarnaast benoemt de SGP de volgende aandachtspunten:

Schaalvergroting: terughoudendheid nodig

Het instellen en aanscherpen van de bouwblokgrootte voor intensieve veehouderijbedrijven lijkt het instrument te zijn waarmee provincies zogenaamde megastallen tegen willen houden. Het maximeren van de bouwblokgrootte is niet de gewenste oplossing. De regel 'Hoe groter de stal, hoe slechter voor dierenwelzijn en milieu', gaat vaak niet op. Zo'n grenswaarde is bovendien arbitrair. Datzelfde geldt voor een verbod op 'megastallen'. Waar leg je de grens? Het emotionele pleidooi dat in maatschappij en politiek voor zo'n verbod gevoerd wordt, vindt de SGP symboolpolitiek.

Het is beter om voorwaarden te stellen. Bij verbouw of nieuwbouw van een grote stal moet een stevige, bovenwettelijke plus gerealiseerd worden op het gebied van dierenwelzijn en milieu. De landelijke overheid moet provincies daarvoor de goede instrumenten bieden en aansturen op een eenduidige aanpak. Daarbij zou aangesloten kunnen worden op de Maatlat Duurzame Veehouderij.³⁹

Hoewel Nederland en de Europese Unie andere keuzes hebben gemaakt, vond en vindt de SGP het verstandig om het systeem van dierrechten en melkquota ook na 2015 te handhaven. Naast de gewenste plafonnering met het oog op het mestoverschot en (drei-

---

³⁹ Maatlat Duurzame Veehouderij: puntensysteem waarbij een veehouder een minimaal aantal punten moet halen om in aanmerking te komen voor bijvoorbeeld fiscale regelingen. Voor grotere stallen ligt de lat hoger dan voor kleinere stallen.

gend) overaanbod van vlees en zuivel, is het een goede rem op schaalvergroting.

Frictie in beleid onderkennen

Op het raakvlak van dierenwelzijn, milieu en volksgezondheid kan sprake zijn van frictie tussen regels en ambities. De overheid moet deze frictie onderkennen en, indien nodig, keuzes maken. Daarbij staat volksgezondheid op één. Dan volgt dierenwelzijn en diergezondheid. Daarna het milieu.

Beperken ruimen van dieren bij uitbraken dierziekte

Op Europees niveau moet meer ruimte komen voor het preventief vaccineren van dieren. Daarbij moeten betere afspraken gemaakt worden over de afzet van vlees van gevaccineerde dieren. Tijdens een uitbraak van een besmettelijke dierziekte mag wel gevaccineerd worden, maar de afzet van het vlees levert problemen op. De overheid moet zich sterk maken voor afspraken en garanties.

Biologische veehouderij

'Biologisch' is er niet om het 'biologisch zijn', maar om het dier. Ook de biologische veehouderij kent haar problemen op het gebied van dierenwelzijn en -gezondheid. Dat kan mede te maken hebben met de stringente eisen. Daarom moet er ruimte zijn om, waar nodig voor diergezondheid en dierenwelzijn, de eisen voor het biologisch houden van dieren te versoepelen. Waar nodig, moet EU-regelgeving, nationale regelgeving of moeten de eigen eisen van certificeringsorganisatie SKAL aangepast worden. De SGP denkt daarbij aan het toestaan van het toucheren van kippensnavels en het versoepelen van de eis '100% biologisch voer'.

Nertsen

De wenselijkheid van de houderij van nertsen is een lastig te kraken noot. De SGP kiest voor een verbod op lange termijn, dat wil zeggen een overgangstermijn van minimaal twintig jaar, en dat bij voorkeur op Europees niveau. Deze keuze doet enerzijds recht aan de 'wilde'

aard van de nerts en anderzijds aan de in het verleden gemaakte politieke keuze voor welzijnsverbetering in plaats van een verbod.

Paarden

Het houden van paarden in kleine boxen en gebrek aan weidegang voor paarden moeten aangepakt worden. In Nederland zijn geen wettelijke verplichtingen of officiële richtlijnen voor een minimale boxgrootte voor paarden. In ons omringende landen wel. Standaard boxen in Nederland zijn met 3x3 meter beduidend kleiner dan de internationaal gangbare richtlijn van minimaal twee keer de schoft-hoogte. Liggen en omrollen leiden bij te kleine boxen tot problemen, zoals beschreven in hoofdstuk 2. De overheid moet daarom scherpe, nationale eisen invoeren.

7. Grondrechtvraagstukken

In dit hoofdstuk komen twee onderwerpen aan de orde waarin grondrechten een belangrijke rol spelen. Het betreft de discussie of dierenrechten in de Grondwet moeten worden opgenomen en het debat over het verbod op ritueel slachten.

7.1 Dierenrechten in de Grondwet

De aandacht voor dieren is de afgelopen tijd in de politiek toegenomen. Belangrijke aanjager van het debat over dierenwelzijn is de Partij voor de Dieren. Maar ook andere partijen zetten zich in voor de dierenwereld. Een voorbeeld daarvan is GroenLinks. Deze partij diende aan het begin van deze kabinetsperiode een wetsvoorstel in om een zorgplicht van de overheid voor het welzijn van dieren in de Grondwet op te nemen.

Waarde van dieren

Aanleiding voor GroenLinks om een initiatiefwetsvoorstel in te dienen is dat de bestaande dierenwelzijnswetgeving tekortschiet om misstanden in bepaalde vormen van de intensieve veehouderij, bij diertransporten en bij doding van dieren tegen te gaan. De partij wil dat de overheid de plicht krijgt om actief zorg te dragen voor het welzijn van dieren. De wetgever moet ervoor zorgen dat in de wetgeving de belangen van dieren worden meegenomen. De gebruiksfunctie van het dier mag niet de enige maatstaf zijn. De eigen intrinsieke waarde van dieren moet ook in de afweging van belangen worden meegenomen.

Het belang van dierenwelzijn onderschrijft de SGP. Dieren zijn door God geschapen. De mens is door God aangesteld als beheerder van de schepping. Het rentmeesterschap dat God aan de mens heeft gegeven, vraagt om op een verantwoorde wijze met de schepping om te gaan. In dat licht behoren christenen oog te hebben voor het welzijn van dieren. Maar dit betekent niet dat het wenselijk en nodig is

dierenrechten in de Grondwet te verankeren. Er zijn verschillende redenen om dit niet te doen.

Dierenrechten

In de eerste plaats hebben grondrechten betrekking op de verhouding tussen overheid en burgers. Er zijn grondrechten die burgers bescherming bieden tegen te veel overheidsbemoeyenis. Tot die groep behoren de vrijheidsrechten, zoals de vrijheid van godsdienst en meningsuiting. Er zijn ook grondrechten die de overheid verplichten om fundamentele belangen van burgers te behartigen. Hierbij kan worden gedacht aan de bevordering van de volksgezondheid, de werkgelegenheid en de bescherming van het milieu. In de Grondwet zijn dus rechten van de mens vastgelegd. In dat licht bezien is het alleen vanzelfsprekend om ook dierenrechten in de Grondwet te verankeren wanneer je gelooft dat de mens een geëvolueerd dier is. De SGP deelt die geloofsovertuiging niet en vindt het daarom niet wenselijk dieren een plaats in de Grondwet te geven. Een formeel bezwaar is dat dieren naar het geldend recht ook helemaal geen dragers van rechten kunnen zijn. Alleen natuurlijke personen en rechtspersonen kunnen dragers zijn van rechten en plichten.

Een ander punt is dat burgers aan een zorgplicht van de overheid voor het welzijn van dieren geen concrete rechten kunnen ontleenen. Het betreft hier namelijk een zogeheten sociaal grondrecht. Dat wil zeggen dat de overheid ervoor moet zorgen dat in wetgeving de belangen van dieren worden meegewogen. Het gaat hier om een inspanningsverplichting van de overheid, waarbij niet is vastgelegd wat de overheid precies moet doen. Dit betekent dat wanneer in de Grondwet een zorgplicht van de overheid om het welzijn van dieren te verbeteren en te bevorderen wordt opgenomen, burgers van de overheid geen concrete maatregelen kunnen eisen. Een zorgplicht voor dieren in de Grondwet is dus niets anders dan symboolwetgeving: een recht dat op geen enkele wijze kan worden afgedwongen. Daarbij komt dat het niet wenselijk is om alles wat we belangrijk

vinden ook als sociaal grondrecht in de Grondwet op te nemen. Daarvoor is de Grondwet niet bedoeld.

Conclusie

De meeste politieke partijen spreken over de intrinsieke waarde van dieren. Ze bedoelen daarmee dat dieren in zichzelf waarde hebben, los van bijvoorbeeld hun gebruikswaarde voor de mens. Daarmee is echter nog niet duidelijk waarop die intrinsieke waarde is gefundeerd. Een Bijbels standpunt is dat dieren door God elk naar hun aard zijn geschapen. Daaraan ontleen ze hun waarde. Mensen hebben de opdracht, roeping en verantwoordelijkheid om dieren op een waardige wijze te behandelen. Ook dat is Bijbels rentmeesterschap. Het is terecht om te stellen dat de beschaving van een volk mede is af te meten aan de wijze waarop met dieren wordt omgegaan. Het zegt echter ook iets over een land wanneer het onderscheid tussen mens en dier zover uit het oog is verloren dat dierenrechten in de Grondwet zouden moeten worden opgenomen. Mensen en dieren zijn niet gelijkwaardig. Het welzijn van dieren kan op een verantwoorde wijze worden gewaarborgd door middel van bestaande en nieuwe, verscherpte wetgeving. Het is hiervoor niet nodig de rechten van dieren op te nemen in een Grondwet die juist beoogt de verhouding tussen de overheid en burgers te regelen.

7.2 Ritueel slachten

In Nederland mogen dieren onverdoofd ritueel worden geslacht. Ritueel slachten komt in Nederland voor binnen het jodendom en de islam. Het gaat dan respectievelijk om koosjer slachten en halal slachten.

De laatste jaren staat het onverdoofd ritueel slachten in toenemende mate onder druk. De Partij voor de Dieren heeft een initiatiefwetsvoorstel ingediend om een eind te maken aan het onbedweld ritueel slachten in Nederland. Deze manier van slachten zou namelijk onaanvaardbaar pijn en lijden veroorzaken. De partij beroept zich voor dit standpunt op wetenschappelijke onderzoeken van onder

andere het Britse Farm Animal Welfare Council. Ook de Koninklijke Nederlandse Maatschappij voor Diergeneeskunde (KNMvD) beweert op grond van wetenschappelijke onderzoeken dat onbedwelmd ritueel slachten het dierenwelzijn schaadt.

Voor de SGP staat centraal dat de mens op een verantwoorde wijze met dieren behoort om te gaan. Dieren zijn net als de mens door God geschapen en de mens is geroepen op een zorgvuldige wijze Gods schepping te beheren. Wetenschappers zijn het onderling echter niet eens over de mate van het leed dat dieren ondervinden bij onbedwelmd ritueel slachten.

Uit een onderzoek van Grandin en Regenstein (1994) blijkt dat een goed uitgevoerde halssnede bij een rustig onbedwelmd dier niet pijnlijk is. Grandin stelt in een artikel uit 2006 dat bedwelmen in het algemeen het welzijn van dieren bevordert, maar voegt daaraan toe dat bij onverdoofd slachten een adequaat niveau van dierenwelzijn kan worden bereikt wanneer er meer aandacht is voor de slachtprocedure en de vaardigheden van de slachter.

Vanwege dit laatste punt is het belangrijk onderscheid te maken tussen de shechita (joodse slacht) en islamitische slacht. De Joodse slacht mag slechts door een gekwalificeerde gediplomeerde slager verricht worden. De kundigheid van de slachter is van tevoren door een rabbi beoordeeld. De luchtpijp, slokdarm en slagaders van het dier moeten door middel van een halssnede met een speciaal, vlijmscherp mes in één snelle beweging worden doorgesneden. De islamitische slacht moet verricht worden door een moslim. Er zijn echter nauwelijks of geen waarborgen voor de deskundigheid van de slachter. Hierop is geen toezicht.

Bij het zorgvuldig omgaan met het geschapene behoort ook het uitgangspunt dat het dierenleed bij de slacht niet onaanvaardbaar hoog is. Aan onbedwelmd ritueel slachten moeten daarom voorwaarden

worden gesteld, zodat er een verantwoord niveau van dierenwelzijn wordt bereikt. De joodse slacht lijkt aan die voorwaarden te voldoen.

Een verbod op onbedweld ritueel slachten is een beperking van de vrijheid van godsdienst. Deze vorm van slacht heeft namelijk een religieuze achtergrond. Voor joden en veel moslims is het onverdoofd ritueel slachten onlosmakelijk verbonden aan hun godsdienstige overtuiging. Grondrechten zijn niet absoluut. Beperking kunnen nodig zijn. Maar dan moeten daarvoor wel zwaarwegende redenen zijn. De beperking moet noodzakelijk zijn. De SGP vindt dat deze noodzaak niet overtuigend is aangetoond. Het is waar dat onverdoofd slachten geen prettig gezicht is, maar dat geldt ook voor sommige verdovingsmethoden bij de gewone slacht. Wetenschappers verschillen van mening over de vraag of onbedweld ritueel slachten leidt tot een onaanvaardbaar niveau van dierenleed. Volgens sommigen is deze vorm van slacht onder randvoorwaarden aanvaardbaar. Een beperking van een grondrecht moet ook proportioneel zijn. Ook hiervan is bij een absoluut verbod op onbedweld ritueel slachten geen sprake. Er zijn alternatieven om het dierenwelzijn bij de slacht te bevorderen. Bijvoorbeeld door strenge eisen aan de slacht en de slachter te stellen, zoals die ook binnen de joodse gemeenschap gelden.

Voordat tot beperking van grondrechten wordt overgegaan, dient een zorgvuldige belangenafweging plaats te vinden. In toenemende mate worden dieren gezien als rechtssubjecten, met een vergelijkbare status als mensen. Vandaar ook de roep om dierenrechten in de Grondwet op te nemen. Mensen hebben de verantwoordelijkheid op een verantwoorde wijze met dieren om te gaan, maar dieren moeten niet op één lijn met mensen worden gesteld. De bescherming van grondrechten is van een andere orde dan de bescherming van het welzijn van dieren. Het welzijn van dieren kan ook worden bevorderd zonder inbreuk te maken op de vrijheid van godsdienst door duidelijke eisen te stellen aan deze wijze van slachten.

Samenvatting

De laatste jaren is de aandacht voor dierenwelzijn in ons land toegenomen. Ook voor de SGP is dit een belangrijk onderwerp. Dieren zijn immers schepselen van God. De mens heeft van God de opdracht gekregen goed voor de schepping te zorgen. Aan de Bijbel zijn richtlijnen te ontleen die mensen in acht hebben te nemen bij de omgang met dieren. In deze publicatie wordt de huidige veehouderijpraktijk naast deze richtlijnen gelegd.

In het eerste hoofdstuk van deze studie staat beschreven hoe in ons land wordt gedacht over dierenwelzijn. De visies van consumenten en burgers, veehouders, dierwetenschap en dierenrechtenbeweging lopen sterk uiteen. Voor een goede inhoudelijke discussie en evenwichtige meningsvorming is het kennen en wegen van deze uiteenlopende invalshoeken essentieel.

Hoofdstuk 2 schetst de ontwikkelingen en knelpunten in de veehouderij. Vanaf de tweede helft van de vorige eeuw krijgt de veehouderij te maken met processen van schaalvergroting, specialisatie en automatisering. Doordat de winstmarges laag zijn, is het niet gemakkelijk voor veehouders om investeringen terug te verdienen. Welzijnsknelpunten komen voor in zowel de gangbare als de biologische veehouderij. De knelpunten hebben niet alleen betrekking op huisvesting, maar ook op voeding, fokprogramma's en het management door individuele veehouders.

Nadat in hoofdstuk 3 het overheidsbeleid is beschreven met betrekking tot dierenwelzijn, zijn in hoofdstuk 4 drie Bijbelse richtlijnen geformuleerd voor de omgang met dieren:

1. *Respect voor het leven.* Dieren zijn schepselen van God. Dat betekent dat elk dier van waarde is en de mens er niet vrij over kan beschikken. De mens heeft van God heerschappij gekregen over de schepping, maar het zinloos doden van dieren moet altijd worden

voorkomen. Het doden van dieren is toegestaan in het kader van voedselvoorziening en bij bedreiging van de leefsituatie.

2. *Het voorkomen van onnodig lijden.* Onder dit lijden valt het nalaten van de noodzakelijke zorg voor het normaal leven en functioneren van een dier afhankelijk van de aard van het dier.

3. *Ruimte om te leven.* Elk dier moet voldoende ruimte krijgen om de eigen natuurlijke aandrang op zijn minst enigszins te kunnen volgen. Als het dier geen dier meer kan zijn, is het een product of ding geworden en vervallen van schepsel tot gebruiksmiddel.

In hoofdstuk 5 is de veehouderijpraktijk naast de hiervoor genoemde richtlijnen gelegd. De SGP zet kritische kanttekeningen bij onder meer:

- de verdergaande schaalvergroting;
- de routinematige keizersnede bij dikbilrassen;
- het doden van eendagshaantjes;
- de castratie van biggen;
- het houden van nertsen (kooisysteem);
- het op grote schaal doden van gezonde dieren bij de uitbraak van dierziekten;
- de voeding van witvleeskalveren;
- het stalklimaat in met name vleeskalver-, varkens- en paardenhouderij;
- de fokprogramma's van vleeskuikens, kalkoenen en vleesvarkens;
- de ontbrekende uitloop en prikkelarme stallen in varkens-, kalver- en pluimveehouderij.

In de analyse van hoofdstuk 5 zijn drie barrières genoemd waarmee veehouders te maken hebben:

1. *Economische barrière.* Investerings moeten terugverdiend kunnen worden. Veehouders hebben in de keten onvoldoende machtspositie om meerkosten door te berekenen. Ketenpartijen en consumenten laten het afweten.

2. *Systeembarrière*. Het veehouderijsysteem is gericht op efficiëntie. Fokkerij, huisvesting en management zijn op elkaar afgestemd. Eenzijdige normen en maatregelen voldoen daarom niet.
3. *Bestuurlijke barrière*. Diervriendelijker stalsystemen kunnen bijvoorbeeld conflicteren met milieuregeling.

Verbetering van de omgang met dieren in de veehouderij is een gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle betrokken actor. Een eenzijdige beschuldigende vinger naar de veehouderij past niet. Ook consumenten, supermarktketens, overheid en actoren in de periferie van de primaire producenten moeten aan de slag.

Hoofdstuk 6 geeft aan welke stappen de SGP nodig acht om samen te werken aan een verantwoorde veehouderij:

- Concepten als Peter's Farm (kalverhouderij), de Volwaardkip (vleeskuikenhouderij) en de Rondeelstal (leghennenhouderij) moeten worden benoemd als de standaard voor de nabije toekomst.
- Op enkele punten zijn extra normen nodig. De SGP denkt aan het sterk verminderen van het aantal keizersneden bij dikbillen, het sterk terugdringen of verbieden van het doden van eendagshaantjes, een verbod op het gebruik van het elektrisch waterbad voor de verdoving en slacht van pluimvee, maximering van de transportafstand voor dieren, normen voor het houden van paarden en een (Europees) verbod op het houden van nertsen (met ruime overgangstermijn).
- Bedrijfsgezondheidsplannen worden de basis voor het samen werken aan een verantwoorde veehouderij. Deze moeten worden gekoppeld aan de zogenaamde Animal Welfare Index en gericht worden op diergezondheid in den brede (inclusief dierenwelzijn). Zo staat het dier centraal, is benchmarking en het aanpakken van slecht functionerende veehouders mogelijk, en geeft het handen en voeten aan een 'boerenethiek'.
- De bedrijfsgezondheidsplannen dienen als basis voor sectorale afspraken en ketenafspraken over verbeterlagen die binnen af-

zienbare termijn gemaakt moeten worden en over het bijbehorende verdienmodel. Daarvoor is nodig dat afspraken, indien nodig, algemeen bindend kunnen worden verklaard, dat 'free riding' aangepakt wordt en dat de overheid een effectieve stok achter de deur heeft (bijvoorbeeld een vleestax of BTW-verhoging voor vleesproducten). Productschappen spelen daarbij een belangrijke rol en moeten daarom behouden blijven.

- Den Haag en Brussel moeten in het mededingingsbeleid de politieke keuze maken voor het bieden van ruimte aan bedrijven om mededingingsbeperkende afspraken te maken over het doorberekenen van meerkosten voor dierenwelzijn.
- De SGP wil een stevig innovatiebeleid: aanpak versnippering, structureel geld voor het stimuleren van innovatie en een innovatiefonds voor een verantwoorde veehouderij, waaraan ook andere partijen bijdragen (bijvoorbeeld gekoppeld aan het Diergezondheidsfonds).
- Op Europees niveau moet, met het oog op het speelveld van Nederlandse veehouders, regelgeving geleidelijk verder worden aangescherpt. Concreet: een verbod op het castreren van biggen en het maximeren van de transportafstand voor dieren. Ook moeten duurzaamheidseisen gesteld kunnen worden bij de import van vlees van buiten de EU.
- De SGP vindt een verbod op 'megastallen' symboolpolitiek en kiest voor een stevige bovenwettelijke plus op het gebied van dierenwelzijn en leefomgeving als voorwaarde voor grote uitbreiding (bijvoorbeeld gekoppeld aan de Maatlat Duurzame Veehouderij).
- De veehouderij moet zich open opstellen richting de samenleving, bijvoorbeeld door 'open dagen' en zogenaamde 'zicht'-stallen. Supermarkten, maatschappelijke organisaties en onderwijs (bijvoorbeeld via Natuur- en Milieueducatie) moeten proactief het 'grote verhaal' achter voedselproducten vertellen.
- Waar nodig moeten regels voor de biologische veehouderij met betrekking tot dierenwelzijn en diergezondheid worden versoepeld: bijvoorbeeld het toestaan van het toucheren van kippennavels en het loslaten van de eis '100% biologisch' voer.

- Het welzijn van dieren kan op een verantwoorde wijze worden gewaarborgd door middel van bestaande en nieuwe verscherpte wetgeving. Het is hiervoor niet nodig de rechten van dieren op te nemen in een Grondwet die juist beoogt de verhouding tussen de overheid en burgers te regelen.
- Een verbod op onbedweld ritueel slachten is een ongewenste beperking van de vrijheid van godsdienst. Het welzijn van dieren kan ook worden bevorderd door eisen te stellen aan deze wijze van slachten zonder inbreuk te maken op de vrijheid van godsdienst.

Gebruikte literatuur

Hier treft u de referenties aan van de belangrijkste literatuur die bij het schrijven van dit commentaar is gebruikt.

- AIVD, *Dierenrechtenactivisme in Nederland: grenzen tussen vreedzaam en vlammend protest*, 2004.
- ASG, *Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden*, Wageningen-UR 2007.
- ASG, *Alternatieven voor doding van eendagskuikens*, Wageningen-UR 2007.
- ASG, *Ongerief bij rundvee, varkens, pluimvee, nertsen en paarden, eerste herhaling*, Wageningen-UR 2011.
- ASG, *Ritueel slachten en het welzijn van dieren. Een literatuurstudie*, Wageningen-UR 2008.
- Barth, K., *Mens en dier*, vertaald en van aantekeningen voorzien door ds. J.J. Poort, uitgegeven door de Nederlandsche Vereniging tot Bescherming van Dieren, Den Haag.
- Beekman, V., e.a., *Diergericht ontwerpen, consumentenwensen rond dierenwelzijn*, Wageningen-UR 2003.
- Beekman, V. (red.), *Als een vis in het water; maatschappelijke acceptatie van diervriendelijke veehouderijsystemen*, LEI 2004.
- Bokma, M. en F. Leenstra, *De afzetmarkt voor eendagshaantjes in beeld*, Wageningen-UR 2010.
- Borgstein, M.H. e.a., *Kwalitatieve monitor systeeminnovaties verduurzaming landbouw*, WOt-rapport 106, Wageningen-UR 2010.
- Centraal Bureau voor de Statistiek; gegevens *Statline* 2011.
- Cliteur, P.; *Darwin, dier en recht*; Boom, Den Haag 2001.
- Dagevos, H. en L. Sterrenbrug, *Burgers en consumenten, tussen tweedeling en twee-eenheid*, Den Haag/Wageningen 2003.
- Didde, R., *Welbevinden is de dieren aan te zien*, WageningenWorld 2010.
- Eskens, E., *Democratie voor dieren*, Amsterdam 2009.

- Grandin, T., 'Progress and challenges in animal handling and slaughter in the US', in: *Applied Animal Behaviour Science*, 1994 (100), p. 129-139.
- Grandin, T. en J.M. Regenstein, 'Religious slaughter and animal welfare: a discussion for meat scientists', in: *Meat Focus International*, 1994, p. 115-123.
- Groot, K. de, 'Toon eerbied voor medeschepselen', in: *Reformato-
risch Dagblad*, 13 mei 2008.
- Heideveld, M., 'Orgaantransplantatie', in: *Reformato-
risch Dagblad*, 17 augustus 1995.
- Holdijk, G. e.a., *Bijbelse ethiek en economische ordening*, Den Haag 1983.
- Jochemsen, H., *Xenotransplantatie oftewel: het dier in de mens*, www.lindeboominstituut.nl
- Jonge, F.H. de en E.A. Goewie, *In het belang van het dier, over het welzijn van dieren in de veehouderij*, Rathenau Instituut, Assen 2000.
- Labuschagne, C.J., *Deuteronomium II* (Prediking Oude Testa-
ment), Nijkerk 1990.
- Lauwere, C.C. de en S. de Rooij, *Dé ondernemer bestaat niet, melk-
veehouders en varkenshouders over hun visie op dierenwelzijn en
andere duurzaamheidsaspecten*, LEI 2010.
- LEI, *Landbouw Economisch Bericht 2009-2011*.
- LEI/CBS, *Land- en tuinbouwcijfers 2010*.
- Massink, H.F. e.a., *Dienstbaar tot gerechtigheid, SGP-visie op de
aard en omvang van de overheidstaak*, Houten 1993.
- Massink, H.F. e.a., *Genen in het geding. SGP-visie op genetische
manipulatie*, Houten 1994.
- Massink, H.F. e.a., *Met zorg boeren. SGP-visie op de landbouw*,
Houten 1995.
- Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie, *Nota
Dierenwelzijn en Diergezondheid. Een maatschappelijk geaccepteer-
de omgang met dieren*, februari 2012.

- Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, *Nota Dierenwelzijn*, 2007.
- PPE en PVE, *Vee, vlees en eieren in Nederland, kengetallen 2010; 2011*.
- Polder, J.J. e.a., *Tussen beginsel en belang. Normatieve gedachten over economie, markt en samenleving*, Houten 1998.
- Pompe, V., *Doing business with animals, moral entrepreneurship and ethical room for manoeuvre in livestock related sector*, Wageningen-UR 2011.
- Rathenau Instituut, *Hoe oordelen we over de veehouderij?*, Werkdocument 78, 2001.
- Rathenau Instituut, *Burgeroordelen over dierenwelzijn in de veehouderij*, Rathenau special 2003.
- RLG, MNP, RDA en RIVM, *Het megabedrijf gewogen*, 2008.
- Ruler, A.A. van, 'Protestantisme en Dierenbescherming' in: *Verzameld werk deel III, God, schepping, mens, zonde*, Zoetermeer 2009, p. 494-499.
- Schelhaas, H., *De rol van burgers, consumenten, boeren en overheid*, Spil 2004.
- Schenderling, J., *Mens en dier in theologisch perspectief, een bijdrage aan het debat over de morele status van het dier*, Zoetermeer 1999.
- *SGP beginselprogramma 1989*.
- Singer, P., *Pro mens, pro dier: een nieuwe ethiek voor onze behandeling van dieren*, Baarn 1976.
- Spruijt, B.M., *Het plan van aanpak ten behoeve van de verbetering van het welzijn van nertsen nader bekeken*, Interfacultair Centrum Welzijn Dieren 1996.
- Stafleu FR e.a., *Boerenethiek. Eigen waarden als basis voor een 'nieuwe' ethiek*, Ethics Institute, Utrecht University 2004.
- Thieme, M., *De eeuw van het dier*, Antwerpen 2004.
- Vinke, C.M., *Cage enrichments and welfare of farmed mink*, Universiteit Utrecht 2004.

- Vries, B. de en T. Hol, *Idealia en realia rond de omgang met productiedieren*, Den Haag 2006.
- Vries, J.P. de, G. Harinck e.a. (red.), *Christelijke Encyclopedie*, Kampen 2005.
- Wageningen UR, *Over zorgvuldige veehouderij*, essaybundel 2011.
- www.welfarequality.net

Over de Guido de Brès-Stichting

De Guido de Brès-Stichting, het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP, is de 'denktank' van de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP). Het instituut onderzoekt zelfstandig politieke en maatschappelijke vraagstukken ten dienste van de SGP om zo kennis en inzicht te verwerven met het oog op de voortdurende ontwikkeling van een staatkundig-gereformeerde visie op alle relevante beleidsterreinen. De resultaten van het onderzoek communiceert het instituut met politici, partijleden, SGP-stemmers en extern publiek. De Guido de Brès-Stichting is opgericht op 21 maart 1974 en statutair gevestigd te 's-Gravenhage.

Bezinning op actuele ontwikkelingen en reflectie ten aanzien van maatschappelijke en politieke veranderingen verdienen voortdurende aandacht. Ontwikkelingen en standpunten behoeven telkens kritische toetsing aan de Bijbel en aan de staatkundig-gereformeerde beginselen. Op deze manier kan de SGP een inspirerende en opbouwende bijdrage leveren aan het bestuur van ons land. Het Wetenschappelijk Instituut stimuleert bezinning, debat en opinievorming in de volle breedte van het kiezerspotentieel van de SGP en wil meer mensen op zijn activiteiten attenderen. Ook wordt het debat aangegaan met andersdenkenden. Het achterliggende doel is dat de Guido de Brès-Stichting een bijdrage levert aan het streven van de partij om meer mensen te brengen tot erkenning van het gezag van Gods Woord in politiek en samenleving.

Op de website www.wi.sgp.nl kunt u een groot aantal van de publicaties van het Wetenschappelijk Instituut voor de SGP raadplegen of bestellen. U kunt zich via deze website ook abonneren op het kwartaalblad *Zicht*, opgeven als donateur, of aanmelden voor de gratis elektronische nieuwsbrief van de stichting. Dan wordt u op de hoogte gehouden van alle komende activiteiten en uitgaven.

Guido de Brès-Stichting [Wi-SGP]
Burgemeester van Reenensingel 101, 2803 PA Gouda
Telefoon 0182 696911
E-mail: wi@sgp.nl
Internet: www.wi.sgp.nl